

אליעזר ריגר

ממעצבי החינוך העברי בישראל

רבקה ריגר-קפלן

רבקה ריגר-קפלן | אליעזר ריגר

"אליעזר ריגר היה אחד ממכווני החינוך העברי בארץ, ממארגני מערכת החינוך שלנו וממעצבי דמותה... שמו יהא רשום רישום אמת בתולדות החינוך והתרבות בישראל ובלוחותיה של תקומת ישראל."
בן-ציון דינור, שר החינוך והתרבות, 1954

אליעזר ריגר (1896–1954), יליד גליציה, היה ממקימי "השומר הצעיר" בווינה ומנהיג התנועה עד עלייתו לארץ ב־1920. בשנים הראשונות בארץ עבד בהוראה וכתב ספרי לימוד, הקים את התנועה למען תוצרת הארץ ועסק בעבודה חינוכית במסגרת קק"ל. לאחר מכן היה מפקח על בתי הספר מטעם מחלקת החינוך של הוועד הלאומי ונשיא הסתדרות הצופים. הוא פעל להקמת מחלקה לחינוך באוניברסיטה העברית ולצדה בית ספר תיכוני ניסיוני, לימים בית הספר התיכון שליד האוניברסיטה העברית. את המחלקה באוניברסיטה ואת בית הספר ניהל עד שמונה למנהל הכללי של משרד החינוך והתרבות ב־1951. חזונו היה לבטל את הזרמים במערכת החינוך ולהופכה לממלכתית. יחד עם דינור הגה ותכנן את חוק חינוך ממלכתי תשי"ג–1953. עבודתו ביישום החוק נקטעה עם פטירתו בגיל 58.

ספר זה, שכתבה אלמנתו **רבקה ריגר-קפלן**, מתאר את תולדות חייו וחייהם המשותפים, את אישיותו ואת השקפת עולמו.

אליעזר ריגר
ממעצבי החינוך העברי בישראל

רבקה ריגר-קפלן

אליעזר ריגר

ממעצבי החינוך העברי בישראל

רבקה ריגר-קפלן

ELIEZER RIEGER
An Architect of Hebrew Education in Israel

Rivkah Rieger-Kaplan

עריכה:
חגית שלונסקי
נאוה דה שליט
שלומית הבר-שיים

עריכה לשונית: עופר זהר
עימוד: יהודית שטרנברג
עיצוב העטיפה: טליה בר
הדפסה: איכות דפוס דיגיטלי בע"מ

© כל הזכויות שמורות לעורכות
חגית שלונסקי, נאוה דה שליט ושלומית הבר-שיים, ירושלים 2018
דוא"ל: navah.deshalit@gmail.com

דאנאקורד: 800-35301

נדפס בישראל 2018 Printed in Israel

תוכן העניינים

7	דבר העורכות
10	ציוני דרך
13	הקדמה
14	פרק א: ילדות ונעורים (1896–1914)
	בית ציוני-אורתודוקסי 16; הדוד שמואל גולדברג 17; לימודים בבית ספר עממי ולימודי יהדות 18; תנועת "צעירי ציון" 21; פרוץ מלחמת העולם וגיוס לצבא 22
25	פרק ב: הנהגת "צעירי ציון" ו"השומר הצעיר" (1914–1920)
	לימודים גבוהים ופעילות ציונית 25; "צעירי ציון" בווינה 26; הקמת "השומר הצעיר" 29; החינוך בתנועת "השומר הצעיר" 32; יום הנוער, מאי 1918 35; סיום הלימודים והמשך העבודה הציונית 37; ניהול הגימנסיה העברית בלודו' 38; פרידה מ"השומר הצעיר" 39
40	פרק ג: השנים הראשונות בארץ ישראל (1920–1924)
	העלייה של ריגר ושל רבקה ברנדשטטר ומשפחתה 40; תחילת הקשר עם רבקה בחיפה 42; טיולים למחנות עבודה ולקיבוצים 43; שנת ההוראה בבית הספר הריאלי בחיפה 45; נישואים ומעבר לתל אביב 47; סיום כתיבת ספר ההיסטוריה והקמת תנועה למען תוצרת הארץ 52; התנועה למען תוצרת הארץ 53
56	פרק ד: בשליחות קק"ל בארה"ב ופעילות ציבורית בארץ (1924–1927)
	התארגנות משלחת הנוער לארה"ב 56; משלחת הנוער 58; מנחם אוסישקין 61; החזרה לארץ והפצת רעיונות קק"ל 63; תנועת "הצופים" 66; חיים נחמן ביאליק 67; החיים בתל אביב 68

פרק ה: מפקח החינוך במחוז הצפוני ולימודי חינוך

באוניברסיטת שיקגו (1928–1932)

71

מפקח החינוך במחוז הצפוני 71; מאורעות תרפ"ט בחיפה
73; לימודי חינוך באוניברסיטת שיקגו 74; חיי המשפחה
בשיקגו 77

פרק ו: מימוש רעיונות חינוכיים (1932–1954)

80

קיץ בשכונת תלפיות בירושלים 80; מפקח על בתי הספר
מטעם מחלקת החינוך של הוועד הלאומי 81; "אוצר מילות
היסוד" 83; רעיונות חינוכיים בתכנון בית ספר תיכון
ניסיוני 93; פתיחת המחלקה לחינוך באוניברסיטה העברית 94;
ייסוד בית הספר התיכון השש-שנתי בבית הכרם 96; רציפות
החינוך מגן הילדים עד לבית הספר התיכון 99; הוראת
ערבית מדוברת 100; תנועת "הצופים" – המשך 102; כפר
הנוער מאיר שפיה 106; הנרייטה סאלד 107; מנהל המחלקה
לחינוך באוניברסיטה העברית 109; שליחות לדרום אפריקה
מטעם האוניברסיטה 111; כתיבת ספרים בנושאי חינוך
ובהיסטוריה יהודית 113; כנסים ופעילות חינוכית 114;
הוראת העברית כשפה שנייה למבוגרים 115; נציג באספת
הנבחרים של הוועד הלאומי 116; הרב הרצוג 118; מנכ"ל
משרד החינוך והתרבות וחוק חינוך ממלכתי 119

נספחים

125

נספח 1: מהלך החיים עד 1936
127 נספח 2: פרסומים מדעיים 1937–1939
נספח 3: פרסומים מדעיים ופעילות אקדמית
128 1939–1949
130 נספח 4: פרסומים מדעיים 1950–1954

132

הערות

דבר העורכות

אבא מת בליל הסדר תשי"ד-1954, בגיל 58. כעבור כ-10 שנים, אמא התחילה לכתוב את סיפור חייו. היא התכוונה לכתוב יותר מזיכרונות ששמעה מפיו וחוויות שחוותה לצדו; היא רצתה לשרטט את דמותו כאיש ציבור ולסכם את פעילותו כדי שתרומתו למדינת ישראל תוכר ותזכה להערכה הראויה.

בכתב היד שאמא כתבה מסופר בהבלטה על העניין המיוחד שהיה לאבא לאורך חייו בחינוך העברי, ועל התנסותו בתפקידים רבים ובמערכות חינוך מגוונות. לצד הוראה ופיקוח על הוראה, הוא עסק גם במחקר ובכתיבת ספרים ומאמרים על נושאים פדגוגיים. הוא היה שותף מרכזי להקמה ולניהול בית ספר תיכון ניסויי, והוא יזם ופיתח מסגרות חינוך לא שגרתיות לאותם זמנים, כמו חינוך מקצועי, חינוך בגני ילדים, חינוך בכפרי נוער, חינוך לא-פורמלי בתנועות נוער, ועוד. הניסיון העשיר בעבודה חינוכית, וכן היכרות עם מערכות חינוך ועם חוקרי חינוך באירופה ובארצות הברית, עזרו לו לגבש השקפת עולם ברורה ומנוסחת.

ב-1951 מונה אבא לתפקיד המנהל הכללי של משרד החינוך והתרבות, ובכך נפתח בפניו פתח להגשים רעיונות חינוכיים – הלכה למעשה – בהיקף ממלכתי. הוא התמסר בכל מאודו לביסוס התשתית המוסדית והחוקתית של מערכת החינוך הממלכתי. חוק חינוך ממלכתי תשי"ג-1953 אושר באוגוסט 1953, ואבא המשיך לעסוק ביישומו. אך לרוע המזל חודשים ספורים לאחר כניסתו

לתפקיד חלה אבא בסרטן. הוא כיהן כשנתיים וחצי, וחרף מחלתו האנושה עבד עד ימיו האחרונים.

אמא למדה אמנות והיתה ציירת מקצועית. עבודותיה הוצגו בתערוכות יחיד ובתערוכות קבוצתיות רבות בארץ ובחו"ל. ב-1959, בעת שהותה בניו יורק, נישאה בשנית לפרופ' הרב מרדכי מ. קפלן, ומאז נישואיהם הם חילקו את זמנם בין ירושלים לניו יורק.

בתקופות שונות לאורך השנים, אמא עסקה באיסוף חומר על אבא, במחקר ובכתיבה. היא עברה על מכתבים אישיים ורשמיים, תעודות, צילומים ומסמכים אחרים של אבא. היא קראה מאמרים שכתב ונאומים שנשא בכנסים ובוועידות בארץ ובחו"ל, וערכה ראיונות עם אנשים שהיו חברים לדרך ועמיתים לעבודה.

אמא הפסיקה את הכתיבה בסביבות גיל 82, עקב התדרדרות במצב בריאותה. היא מתה בירושלים ב-5 בנובמבר 1986, ג' בחשוון תשמ"ז, בגיל 87. חמוטל ריגר קופיטו, אחותנו הבכירה, הקדימה את אמא ונפטרה ב-10 ביולי 1986.

לפני מספר שנים אנחנו – שתי הבנות שנותרו ונכדה, נאווה דה שליט (בתה של שלומית) – קראנו בשלמותו את כתב היד שאמא השאירה. מצאנו בו עניין רב והחלטנו לכבד את רצונה וכוונתה של אמא ולפרסם אותו.

אמא כתבה את רוב הטקסט בגוף שלישי, כמי שמספרת מה שהיה או מה שסופר לה. ברצף הכתיבה היא עירבה לפעמים את עצמה וכתבה בגוף ראשון, כמשתתפת נוכחת. הקפדנו לא לשנות את סגנון הכתיבה, למעט במקרים בודדים שבהם החלפנו מילים או ביטויים ארכאיים במילים השגורות היום.

הוספנו ראשי פרקים לאלה שאמא כתבה, ולפעמים הוספנו לטקסט דברי רקע או הבהרות [בתוך סוגריים מרובעים]. אחדים מן הנושאים שאמא רשמה לפני כהכנה לכתיבה, היא לא כללה

בסופו של דבר בטקסט שכתבה (בעיקר נושאים שעסקו בשנים האחרונות לחיי אבא). החלטנו לסקור את הנושאים האלה במקומם המתאים בטקסט, ולהוסיף [בסוגריים המרובעים] מידע רלוונטי שמבוסס על מסמכים מקוריים וכן על היכרותנו עם כמה מהנושאים. לא כללנו סיכומים של מאמרים ונאומים שאמא הכינה, כי הנחנו שמי שמעוניין יוכל לעיין במקורות המצויים.

אמא כתבה כ-70 עמודים, בכתב יד צפוף וקשה לפענוח. דפים רבים לא היו מסודרים בצורה כרונולוגית, והיינו צריכות לארגן אותם. עריכה גם נדרשה במספר מקרים שאמא כתבה על אותן פרשיות בכמה גרסאות – כנראה שכחה שכבר כתבה עליהן – והקפדנו לשלב את כל הגרסאות.

נאוה דה שליט לקחה חלק פעיל בארגון החומר שכתבה אמא, בהשלמת המידע החסר מארכיונים שונים, ובהכנת החומר לדפוס. ללא ההשקעה המיוחדת שלה הספר הזה לא היה רואה אור.

החומר הכתוב שאמא אספה על אבא הופקד בארכיון הציוני המרכזי בירושלים.¹ בארכיון נמצאים גם סיכומי נאומים וראיונות שאמא ערכה, וכתב היד המקורי שלה.² כל החומר גם נסרק ושמור בידי נאוה דה שליט. הצילומים בספר הנם מהאוסף המשפחתי אלא אם כן צוין אחרת.

מאי 2018

חגית שלונסקי
שלומית הבר-שייט
נאוה דה שליט

ציוני דרך

- 1896 נולד בעיירה גריבוב בגליציה המערבית.
- 1906 מתחיל לימודים בגימנסיה הממשלתית בקרקוב.
- 1909 מצטרף לתנועה "צעירי ציון".
- 1911 נבחר ליושב ראש התנועה "צעירי ציון" בגליציה.
- 1914 מסיים את הגימנסיה בקרקוב ומתחיל לימודים באוניברסיטה של וינה ובבית המדרש לרבנים.
- חבר בהנהלה המרכזית של ציוני אוסטרו-הונגריה (עד 1919).
- ראש הוועד הפועל של התנועה "צעירי ציון" בווינה.
- 1915 בין מייסדי "השומר הצעיר".
- 1916 מנהיג "השומר הצעיר" (עד 1920).
- 1918 מקבל תואר דוקטור לפילוסופיה ועובר את בחינות ההסמכה לרבנות.
- 1919 מנהל הגימנסיה העברית "יבנה" בלודז'.
- 1920 עוזב את "השומר הצעיר".
- חבר משלחת יהדות פולניה לוועידה של ההסתדרות הציונית העולמית בלונדון.
- עולה לארץ. מורה לעברית ולהיסטוריה בבית הספר הריאלי בחיפה.
- 1921 נישואים עם רבקה ברנדשטטר.
- מורה לעברית ולהיסטוריה בגימנסיה הרצליה ובבית

- המדרש למורות בתל אביב (עד 1928, למעט שנה בארה"ב).
- 1922 מקים את התנועה למען תוצרת הארץ.
- 1923 פרסום הספר "תולדות הזמן החדש – תקופת ההשכלה עד זמננו".
- 1924 ראש משלחת הנוער של קק"ל לארה"ב (במשך שנה).
- 1926 עורך דו־ירחון "הנוער והארץ" בהוצאת קק"ל (במשך שנתיים).
- חבר אספת הנבחרים השנייה – נציג "הפועל הצעיר".
- 1927 ציר בקונגרס הציוני ה־15 בבאזל כבא כוח "הפועל הצעיר".
- 1928 מפקח על בתי הספר מטעם מחלקת החינוך של הוועד הלאומי (עד 1940).
- 1930 השתלמות במדעי החינוך באוניברסיטת שיקגו במשך שנתיים.
- 1935 יחד עם אלכסנדר דושקין, מקים ומנהל את בית הספר התיכון בבית הכרם (לימים התיכון שליד האוניברסיטה העברית – "ליד"ה).
- פרסום הספרים "אוצר מילות היסוד של הלשון העברית השימושית" ו"הוראת הכתיב".
- 1936 נשיא הסתדרות "הצופים" (עד פטירתו).
- 1940 ראש המחלקה לחינוך באוניברסיטה העברית ומנהל יחיד של בית הספר התיכון בבית הכרם (עד 1951).
- פרסום הספר "החינוך העברי בארץ ישראל".
- 1942 שליח האוניברסיטה העברית לדרום אפריקה לגיוס כספים.
- 1944 נציג באספת הנבחרים הרביעית של הוועד הלאומי, "בלתי תלוי" ברשימת "עליה חדשה".

- 1945 פרסום הספר "החינוך המקצועי ביישוב העברי בארץ ישראל".
- 1947 מארגן ועידה עולמית לחינוך עברי בירושלים ונבחר לראש האיגוד העולמי לחינוך עברי.
- 1951 המנהל הכללי של משרד החינוך והתרבות (עד פטירתו).
- 1953 חקיקת "חוק חינוך ממלכתי, תשי"ג-1953".
- פרסום הספרים "תולדות ישראל בזמן החדש – מתקופת ההשכלה עד ימינו", ו-*Modern Hebrew*.
- 1954 פרסום הספר *Everyday Hebrew*.
- נפטר מסרטן בגיל 58.

הקדמה

חמש-עשרה שנים עברו מאז מותו של אליעזר ריגר, ודמותו עודנה חיה בזיכרונם של כל מי שבאו אתו במגע והכירו את טוהר אישיותו ואת מסירותו להגשמת האידיאלים שהאמין בהם. ריגר התמסר לחינוך הדור הצעיר ולתיקון שיטות הלימוד הנהוגות בבתי הספר, מתוך הכרה עמוקה שבלי חינוך המושתת על שיטות הוראה מתקדמות ועל הישגים בתחומי הפסיכולוגיה והמדע לא תושג המטרה של חיים לאומיים על אדמת הארץ.

אישי הנוכחי, הרב מרדכי קפלן, חושב שאני חייבת להעלות על הכתב את תולדות חייו ואת ערכי אישיותו של ריגר, שישמשו דוגמה ומודל לאדם המחויב לרעיון גדול. זה כמה שנים הוא מפציר בי לחוש ולעשות זאת, ואילו אני, מתוך חשש מפני קוצר כישרון כתיבה מצד אחד, ובגלל הכפייה הפנימית שלי לציור מצד אחר, נמנעתי עד כה מלהתמסר למשימה זו.

לצערי, זכרו של ריגר הולך ונשכח, ואחרים מתקשטים בפועלו. כיוון שאינני רואה שיש הערכה לאדם זה ולפועלו מצד מדינת ישראל, אני מנסה, למרות הקשיים, להעלות את זכרו של האיש על גבי הנייר.

רבקה ריגר-קפלן, ירושלים [1969]

פרק א

ילדות ונעורים

(1896-1914)

אליעזר ליבר ריגר נולד בכ"ב באייר תרנ"ו, 6 במאי 1896, בגריבוב [Grybow], עיירה השוכנת באזור הרי הקרפטים שבגליציה המערבית [אז חלק מהאימפריה האוסטרו-הונגרית]. כשנולד, ניתן לו השם ליבר. הוא היה הבן האמצעי להוריו, יוסף וחנה ריגר. את שם המשפחה "ריגר" קיבל אביו של יוסף מאשתו, כפי שנהגו בזמנים ההם כדי להתחמק מהשירות הצבאי.

סבו של יוסף ריגר, נפתלי וייס, היה עיוור בשתי עיניו. הוא היה סוחר אשר בא לקרקוב מלייפציג שבשלזיה. נפתלי וייס היה בקיא מופלא בתורה ובתלמוד. הוא שימש אנציקלופדיה חיה למבקשי שאלות ותשובות בגמרא.

אמו של אליעזר, חנה גולדברג, היתה בת לשושלת ארוכה של רבנים ודיינים. אביה שימש רב בעיר נובי-סונץ. חנה התייתמה בילדותה משני הוריה, אשר מתו במגפת החולירע. היא התחנכה בבית אחיה, שמואל גולדברג, בעל חנות בגריבוב. חנה היתה אישה בלונדינית יפה, גאה במוצאה המיוחס ובעלת הכרה עצמית רבה. היא התברכה באינטליגנציה גבוהה ובשכל טוב, והיו לה ביטחון עצמי שופע ויצר שליטה.

לפני שהריגרים התיישבו בגריבוב, הם גרו, כנראה, בעיירה אחרת באחת משלוחות הרי הקרפטים, ויוסף היה הספק של חומרי בניין לפריץ פולני. מחסן הסחורות של הריגרים היה סגור בשבתות. בשבת אחת חסרו חומרים להמשך הבנייה, והפריץ הפולני דפק על דלת ביתם, בשעה שהבעל היה בבית הכנסת. את הדלת פתחה האישה הצעירה והיפה, בעלת ההופעה המלכותית, לבושה כמנהגה בשמלה לבנה. חנה ניסתה להוכיח לגוי שאין כוח בעולם שיניע את בעלה לפתוח את המחסן בשבת. בין כה וכה, התאהב בה הפריץ והפציר ביהודייה להימלט יחד אתו לארצות הברית, אך חנה ידעה את חובותיה, ובאותו לילה עזב הזוג את המקום ועבר לגור בגריבוב.

חנה ויוסף פתחו בגריבוב חנות לממכר חומרי בניין, ציוד חקלאי וכלי ברזל. אחרי תקופה של קשיים הצליחו הריגרים בעסקיהם, וההצלחה הכלכלית אפשרה להם לקנות בית מרווח ויפה במרכז העיירה, הבית היחיד בעיירה שהיתה לו גזוזטרה.

יוסף וחנה עבדו יחד בחנות. בשעה שיוסף עסק בשקלא וטריא, ישבה אשתו על כיסא מוגבה ליד הקופה, בהכרה מלאה של מנהלת עסק. החנות שירתה את איכרי הסביבה. לחנה היתה כנראה השפעה רבה בתחומי העיירה וגם בקרב איכרי הסביבה, אשר באו להיוועץ בה בכל נושא פרטי וציבורי חשוב. היא היתה יועצת להם אפילו בעניין הכנסייה – איפה ואיך לבנות אותה, ובמי לבחור כבא כוחם בפרלמנט בווינה.

עם זאת, סבלה חנה ריגר לעתים מהתקפות של בכי והיסטריה, ובאותם ימים של בכי וחולשה היה הבית כולו שרוי בדיכאון ולא תפקד. העוזרת לא בישלה את הארוחות, וכל המשפחה השתתפה בסבלה של האם.

בית ציוני-אורתודוקסי

אליעזר ליבר גדל בבית אורתודוקסי וחדור רוח ציונית כאחד. יום מותו של תיאודור הרצל צוין כיום אבל בבית משפחת ריגר, והחנות ביום זה היתה סגורה.

בהיותו בן ארבע נפל ליבר למשכב. חולה היה במחלה אנושה. כדי להצילו קראו ההורים מניין לתפילה מרגשת, ואז שינו את שמו לאליעזר (כדי להטעות את מלאך המוות שלא ימצא את הקורבן).

אירוע זה בחייו של אליעזר מעורר בי זיכרון מזעזע מתקופת ילדותי: אחי יוסף, הצעיר ממני בארבע שנים, חלה בהיוולדו במחלה קשה. כאשר אפסה התקווה להצילו, הייתי אני עדה לטקס אשר השאיר עלי רושם שלא שכחתי לעולם. יהודים עטופי טליתות, המתפללים בהתרגשות איומה וזועקים לעזרה לפני ספר התורה, זרקו את התינוק מיד ליד, כנראה במטרה להחיותו, ואז הוסיפו לשמו יוסף גם את השם צבי.

בהיותו בן שמונה החליט אליעזר לעלות לארץ ישראל. הוא וחברו הטוב יצאו השכם בבוקר לדרך, כשמטרתם להגיע ארצה. לפנות ערב מצא אותם איכר שעבר בעגלה והכיר את הילד מחנות הברזל. הוא העלה את שני ה"מעפילים" הרעבים וחסרי האונים והחזירם לביתם. אליעזר ספג מכות מאביו, אך הם לא גילו זאת לאיש. חנה, אמו, רק ביקשה מאליעזר להבטיח לה שאם יצא עוד פעם לדרך, לארץ ישראל, ייקח אותה עמו.

הוריו הצליחו להשריש בלב הילד עקרונות של מוסר ושל יושר, והחדירו בו אידיאלים, אהבת יהדות, אחריות ומצפון רגיש, והוא ידע לדרוש מזולתו כפי שדרש מעצמו, ללא משוא פנים. אליעזר קיבל מאמו את היכולת להביע את רעיונותיו בקול רם, ומאביו ירש הליכות נאות ויושר אינטלקטואלי בלתי מצוי. תכופות קרה,

במהלך חיינו המשותפים, שהזהרתיו מפני התוצאות השליליות של מתן ביטוי פומבי לדעות שאינן מקובלות, או מפני פעולה המעוררת התנגדות, ותשובתו היתה תמיד: "אם לא אעשה את הדבר הזה, לא אוכל לחיות עם עצמי. זה חשוב יותר." היושרה שלו היתה מעל לכול.

הדוד שמואל גולדברג

התפכחותו מכבלי הדת והמסורת באה לו בהשפעת דודו שמואל גולדברג, אחיה של אמו. שמואל גולדברג היה אישיות מעניינת ודמות נערצת על אליעזר בימי ילדותו. הדוד הזה ידע עשר שפות, שאותן למד ממילונים. הוא היה בקיא בספרות בת זמנו וחלק עם אליעזר הקטן את המיטב שבה.

שני ספרים עשו רושם עמוק במיוחד על הילד: ספרו של הסופר ארמין זמֶכְרִי על מסעותיו של הרפתקן נועז, יהודי הונגרי, אשר מתאר את הסכנות שפגש בנסיעותיו ובביקוריו בחצרות מושלים ודרווישים במזרח הרחוק ובפרס, והספר האוטופי של אדוארד בֶּלְאָמִי משנת 1888, "מבט לאחור, 1887-2000", המתאר את הישגי הטכנולוגיה [בשנת 2000]. גם אני קראתי בנעורי את הספר, ומאוחר יותר נוכחתי לדעת שהרבה דברים המתוארים בו שנראו לי פנטסטיים, כמו אוזניות להאזנה למוזיקה, אמנם התממשו.

הדוד שמואל לימד את אליעזר את יסודות השפה האנגלית. לימים, כאשר נפגשנו בחיפה והתחלנו ללמוד יחד אנגלית, הפריע לי מבטאו המוזר, האופייני ליהודי איסט סייד בניו יורק. כאשר סיפר לי אליעזר על אודות המורה הראשון שלו, הדוד שמואל, התברר לי מקור המבטא היהודי.

שמואל היה הרפתקן מושבע. פעמיים התגרש מאשתו ושם והתחתן אתה. היתה לו בעיירה חנות כולבו שנוהלה בידי אשתו,

והוא היה חופשי ללמוד, לקרוא, לחטוב עצים (עיסוק לא שכיח בקרב יהודים) ולעשות מעשי קונדס שהרגיזו את יהודי העיירה. פעם שכר עגלות מלאות נסורת והורה לאיכרים לפזרן על פני המקווה. הדוד הזה החזיק אולר בעל ארבעה סוגי להבים: לבשר, לחלב, לפרווה ולטרפה – כך היה מסביר לילד [אליעזר], אשר כמובן התרשם עמוקות מגילוי האפיקורסיות של דודו הנערץ. מדי פעם בפעם היה הדוד שמואל מופיע בבית משפחת ריגר, מודיע על נסיעה למרחקים, נפרד מאחותו חנה, אמו של אליעזר, ומבני המשפחה, ובשובו היה חולק את רשמי הנסיעה עם הילד בעל העיניים החולמות, הלהוטות לידע.

מלבד השפעת הדוד הנערץ, נדמה לי שהסיבה העיקרית להתנגדותו של אליעזר למנהגי הדת נבעה מהתייחסותם של יהודי העיירה לאביו: הם לא העניקו לו את הכבוד המגיע לו בשעת הטקסים בבית הכנסת, כנראה בתגובה לעובדה ששלח את שלושת בניו – שאול, אליעזר והבן הצעיר נפתלי – ללמוד בגימנסיה פולנית.

את מידת ההתפכחות של אליעזר ושל שני אחיו מהדת מאפיין הסיפור הבא: כאשר הרבנית מנובי-סונץ, דודתם, באה לביקור בביתם, היו שלושתם מתכנסים בחדר הסמוך לחדרה וקוראים שירים פולניים בניגון של תפילה. הדודה שבעה נחת מהבנים האדוקים, וגם הבנים נהנו משמחתה.

לימודים בבית ספר עממי ולימודי יהדות

בגיל ארבע למד אליעזר ב"חדר", ובגיל שש נכנס לבית ספר עממי. מורים פרטיים לימדו אותו יהדות. שפתו היתה יידיש. נראה שבבית הספר העממי לא רכש את השפה הפולנית כלל. בהיותו בן עשר, ב־1906, הביאה אותו אמו לקרקוב כדי ללמוד בגימנסיה הממשלתית. היא שלחה אותו לבית משפחתו של שבח

ולקובסקי, שהיה תלמיד חכם וידען גדול בשפה העברית. בבית זה התגורר גם שאול, אחיו הבכור של אליעזר, שנשלח אף הוא לגימנסיה בקרקוב כמה שנים קודם. לא פעם ספג אליעזר מכות מאחיו שאול, שהחשיב את עצמו אפוטרופוס של אליעזר, הצעיר ממנו בארבע שנים.

בין משפחת ריגר למשפחת ולקובסקי נרקמו קשרים. הריגרים הוציאו לאור את ספרו של ולקובסקי ללימוד השפה העברית המדוברת, שבנוי משנים-עשר מכתבים, כדוגמת ספרי לנגשייד ללימוד שפות. לפי דעתו של ריגר, ספר זה של ולקובסקי הנחיל לתלמידים בקרקוב יותר ידע בשפה העברית משהקנו להם כל המורים לעברית גם יחד.

בבואו לגימנסיה, היתה הפולנית השגורה בפיו של אליעזר לקויה כל כך, עד שבקושי הבין את הנעשה בכיתה. כדי להתגבר על חולשתו היה לומד את שיעוריו בעל פה. בדרך זו רכש את הערכת המורים, שלא הכירו בחולשותיו וחשבוהו לתלמיד מזהיר.

בימים ההם, נוסף על לימודי החובה האחרים, למדו גם לטינית מכיתה א', חמש עד שמונה שעות בשבוע; ומכיתה ג' למדו גם את השפה היוונית, ארבע עד חמש שעות בשבוע. יחד עם השיעורים ביהדות שקיבל ממורים פרטיים, ולמרות התמסרותו לעבודה ציבורית, היה אליעזר תלמיד מצטיין עד סוף הלימודים וסיום בחינות הבגרות, הודות לכישרונותיו המעולים וגישתו היסודית לכל נושא שבו עסק.

ריגר היה תלמיד מחונן, שהתברך גם בחוש הומור ובכישרון תיאטרלי. הוא ידע לחקות את קולותיהם ואת סגנון דיבורם של בני אדם. לימים, כאשר נפגשנו בחיפה ולמדנו יחד אנגלית ממכתבי לנגשייד, היה משעשע אותי בתיאור הטיפוסים השונים מבין מוריו בגימנסיה. זיכרונות הקשורים באחד מהם הביאו אותי עד דמעות מרוב צחוק. הוא סיפר לי על אחד המורים שהיה נעמד

לפני ספסלו של ריגר, וזה היה לוחש לו לְמִי לקרוא ללוח או את מי לשאול שאלה. "כעת אולי נשאל את זיציק?" היה אליעזר לוחש למורה, וממשיך ולוחש לו גם את השאלה אשר עליו לשאול. והמורה, כאילו תחת כורח היפנוטי, היה חוזר באופן אוטומטי על השאלה וממלא את ההוראה. תלמידי הכיתה, אשר ידעו על המתרחש, השתתפו במעשי הקונדס. פעם לחש אליעזר למורה שלו, שמאחורי שורת המעילים התלויים לאורך הקיר מסתתר תלמיד. "הבה נתפוס אותו!" לחש. המורה עשה כדברו. הוא קם מכיסאו, התקרב בזהירות אל שורת המעילים ו... תפס חלל ריק, לשמחת הכיתה. לפעמים היה המורה מנסה להילחם בהשפעת תלמידו, ונמנע מקרבתו של אליעזר, אך אחרי ימים אחדים חזר להתייצב במקומו, והמשחק נמשך.

רוב היהודים הדתיים, שהשתייכו לכתות חסידיות שונות, לא שלחו את ילדיהם לבתי ספר ממשלתיים. התלמידים היהודים בגימנסיות באו בעיקר מבתים מתבוללים, שבהם שרר יחס שלילי כלפי היהדות וכלפי כל דבר שנשא אופי יהודי. אליעזר ראה תלמידים יהודים בגימנסיות ממשלתיות שהתביישו ביהדותם ושאפו להידמות לפולנים. בהשפעת הספרות הפולנית, וחבריהם הפולנים אשר שימשו להם דוגמה, הם אימצו יחס של בוז כלפי יהדותם, ושאיפתם היתה להתבולל ולהיחשב גויים, נאמנים למולדתם הנערצת פולניה.

במשך כל שנות לימודיו בגימנסיה הפולנית בקרקוב לא הזניח אליעזר את לימודי היהדות. מלבד שיעורים בשפה העברית שקיבל בבית משפחת ולקובסקי, הוא למד אצל מיטב המורים בעיר, בהם הפילוסוף בן ציון רפפורט, גדול ידעני התלמוד בזמנו, שנהרג בידי הנאצים, וד"ר זיגמונט מלר, שקירב אותו ללימודי הציונות ולספרות הציונית (ב-1922, בבואנו לתל אביב, פגשנו שם את ד"ר מלר ואת אשתו).

ההשפעה הגדולה ביותר על יהודי קרקוב באותם ימים היתה של ד"ר יהושע טהן, שהיה רבה של קרקוב ומנהיג יהודי פולניה. יהושע טהן אהב מאוד את אליעזר ריגר והכיר בכישרונותיו הגדולים של הצעיר תמים הלב ואמיץ הרוח, שהצטיין ביושר אינטלקטואלי, בכוח הבעה ובקסם אישי רב. הוא חשב שאליעזר ריגר הוא התגשמות הטוהר והטוב, קירב אותו לביתו והתייחס אליו כאב לבנו וכידיד ורע. יהושע טהן חלק עם אליעזר ריגר לא רק את דאגותיו הציבוריות, אלא גם את מצוקותיו האישיות. טהן ראה בריגר את יורשו הרוחני, ובסיום אחד מנאומיו אמר: "אין אני דואג יותר; כשלא יהיה טהן, יהיה ריגר."

תנועת "צעירי ציון"

ב-1909, בהיותו בן שלוש-עשרה, הצטרף ריגר לתנועת הנוער הציונית "צעירי ציון". כבר בגיל זה התחיל להשפיע על חבריו המתבוללים וללמדם כי יש להם יסוד להיות גאים על השתייכותם לעם אשר נתן לעולם את התורה. הוא הצליח לשכנע אותם להצטרף לתנועת צעירים זו, אשר פעלה במחתרת כיוון שנאסר על תלמידי הגימנסיות להשתייך לתנועות פוליטיות.

מדי שנה היו מתקיימות ועידות ארציות של התנועה בלבוב שבגליציה המזרחית. בוועידה של שנת 1911, בהיותו בן חמש-עשרה, נבחר אליעזר לתפקיד יושב ראש התנועה בגליציה. תפקיד זה אפשר לו לפתח את כישרונות המנהיגות שלו כבר בגיל כה צעיר. בעזרת חברים נלהבים התרחבו הקנים הקיימים והתארגנו חדרים.

תנועת "צעירי ציון" היתה תנועה תרבותית גרידא, חסרת כל גוון פוליטי. הודגשו בה לימודי השפה העברית, תולדות עם ישראל, ותולדות התנועה הציונית והאידיאולוגיה שלה. מי

שלימדו את קבוצות החברים היו מדריכים מבוגרים יותר, או ידידים שהיו מומחים בנושאים אלה.

כיוון שהייתי בת למשפחה ציונית (אבי היה חסיד וציוני, צירוף יוצא דופן) וידעתי עברית, פנו אלי שני חברי הקן בטרנוב, בלה ברוך ודוד כהן, בהצעה להצטרף לתנועה, והטילו עלי תכף את תפקיד מזכירת הקן. למרות ביישנותי הרבה ואי הידיעה מה יכלול התפקיד, קיבלתי על עצמי מה שביקשו ממני.

ב-1912, אחרי הוועידה בלבוב, נפגשתי עם ריגר בסניף תנועת "צעירי ציון" בעירנו טרנוב. שימשתי אז מזכירת הקן. לפנינו עמד צעיר נאה שמבטו ישיר ותקיף, בעל בלורית כהה ופנים מוארכים, מצח גבוה ועיניים גדולות וחולמות. מהופעתו קרנו קסם אישי מיוחד והכרה עצמית. הוא לבש תלבושת של סטודנט אוסטרי, עם שני פסי זהב רקומים על צווארון השכמייה, סימן היכר להיותו תלמיד הכיתה השישית בגימנסיה. דיבורו לא היה חלק ושוטף, אלא איטי ומדוד. רושם הופעתו האצילה מעולם לא נמחק מזיכרוני.

פרוץ מלחמת העולם וגיוס לצבא

ב-1914 סיים ריגר את חוק לימודיו בגימנסיה בקרקוב. התלמיד-הנער, אשר נכנס לכותלי מוסד זה שמונה שנים קודם לכן בלי להבין את השפה הפולנית, נבחר כתלמיד מצטיין לנאום את נאום הסיום. בתגובה לנאומו נשק לו הנסיך פוטוצקי בהתרגשות על מצחו. ריגר חשב בלבו: "אילו ידע האנטישמי הזה שהוא מחבק צעיר יהודי, היה שוקע באדמה מרוב צער."

ב-28 ביוני של אותה שנה נרצח יורש העצר האוסטרו-הונגרי וברחבי אוסטריה הוכרזה מלחמה. הנוער היהודי, שחונך על אדיאלים בינלאומיים בסוף תקופה של שלום יחסי באירופה, לא האמין שיכולה לפרוץ עוד מלחמה בעולם הנאור. היתה זאת

מכה אכזרית. זכורים לי היטב תחושת האי־אונים אשר השתלטה עלינו, ונאומי ההסתה לצאת למלחמה שנשמעו ברמקולים וגרמו להתלהבות היסטורית בקרב ההמונים. אני זוכרת את הבית החוזר של שיר עממי נפוץ, "כמה שמח במלחמה, בנפול הפרש מסוסו לאדמה!" יצר הצימאון לדם התעורר חיש מהר. הנוער היהודי לא האמין במלחמה כפתרון לסכסוך פוליטי בינלאומי, וגם לא בצדקתן של "מדינות ההסכמה" [שהיו אויבות האימפריה האוסטרו-הונגרית במלחמה זו]. בתחילת המלחמה, התנדבו צעירים יהודים רבים לצבא מתוך רצון להוכיח לממשלה שהם נאמנים, וכדי להעלות את כבודם של היהודים אשר נחשבו מוגי לב בעיני האוכלוסייה.

ריגר, אשר מלאו לו שמונה-עשרה, גויס עם פרוץ המלחמה והועבר לעיר הולדתו טרנוב, אשר שימשה מרכז צבאי ובסיס אפסנאות מול החזית הרוסית.

שירות של חודשים מועטים בחיל האפסנאות של הצבא האוסטרו-הונגרי בטרנוב לא הכביד על ריגר במיוחד. על התקופה ההיא בחייו סיפר לי כשנפגשנו בחיפה, בהפסקות, כשלמדנו יחד את השפה האנגלית. התברר שהעבודה במשרדי הקסרקטין היתה מועטה, והחיילים, כשלושים במספר, ישבו רוב הזמן בחיבוק ידיים ובבטלה גמורה. ברגע שנשמעו צעדי הקצין הממונה עליהם, התחילה פעילות קדחתנית על שולחנות הכתיבה, מלווה רחשים של מחיקה, כתיבה, ספיגת דיו וכיוצא בזה.

ריגר לא נשאר זמן רב במשרד הזה, כי המפקד הראשי של מחנה האפסנאות, מייג'ור (רב סרן) צ'כי בצבא הקבע, יהודי בא בימים ובעל נטיות אינטלקטואליות, הבחין בו והתיידד אתו. הוא העביר אותו למטה הראשי, שם ניתנה לריגר הזדמנות להכיר את הלך הרוח של קציני הצבא האוסטרי ואת שטחי התעניינותם. הוא התרשם מצרות האופקים שלהם ומשיחותיהם הבטלות.

ראש המטה העסיק את אליעזר שעות רבות, במשך היום ובערבים, בשיחות על פילוסופיה ויהדות, ושאל אותו שאלות בענייני דיומא. הוא למד הרבה מאליעזר ריגר על השאלה היהודית ונהפך לציוני נלהב. היה לו, לקצין הזקן הזה, יחס אבהי כלפי ריגר, והוא יעץ לו להשתחרר מהצבא ולהמשיך בלימודיו, ואמנם כך עשה [לא ברור מתי וכמה זמן שירת אבא בצבא: יש צילום שלו כמדים בגלויה עם חותמת צבאית מטרנוב, 1916.7.1].

[ב־16 ביולי 1914, אבא בן ה־18 שלח מכתב מביתו בגריבוב ל"לשכה לעניינים ארץ־ישראליים":

אני עומד עתה על פרשת דרכים. כליתי את למודי בגמנוזיה בקראקוא ועלי לבחור כעת באיזה דרך, שבה אלך בעתיד. מרגיש אני כי נטיה יתרה של חכמת־המשפטים, אפס אינני יודע אם תהיה לי בעתיד באופן זה האפשרות להשתקע לנכון ובודאי בארץ ישראל. הייתי יכול ללמד באוניברסיטה איזה שהיא – גם בקושטא [קונסטנטינופול]... הנני פונה איפוא אל הלשכה הנ"ל בבקשה עזה, להודיעני בפרוטרוט, מה עלי לעשות? אם צפויה לי איזו תוחלת בא"י, ואם לא? – באיזה תפקיד?³...

בתשובה שקיבל היתה ההמלצה ללמוד את מקצוע המשפטים באירופה, להיבחן בקושטא, שם הבחינה קלה, ולקוות לעבודה בארץ: "אפשר להשתקע בארץ־ישראל בתור עורך־דין רק אם יודע הוא את השפות המתהלכות פה ביותר, כגון טורקית, ערבית, צרפתית."⁴

פרק ב

הנהגת "צעירי ציון"

ו"השומר הצעיר" (1914-1920)

לימודים גבוהים ופעילות ציונית

עם תחילת שנת הלימודים נרשם אליעזר ריגר לאוניברסיטה של וינה. כמקצועות ראשיים בחר בלימודי היסטוריה, בלשנות וחקר שפות שמיות, כיוון שהיה ברצונו לחיות בארץ ישראל השייכת לתרבות השמית. מלבד ערבית עתיקה, רכש לעצמו מספר שפות שמיות נוספות. כמקצוע משני בחר בפדגוגיה.

בנוסף ללימודיו באוניברסיטה, נרשם אליעזר כתלמיד מן המניין לבית המדרש לרבנים מיסודו של הד"ר א. שוורץ. בין מוריו במוסד זה היה הפרופ' אפטוביצר, שריגר העריכו במיוחד, ומבין חבריו שם התיידד במיוחד עם סאלו בארון, ההיסטוריון הנודע.

כבר עם בואו לווינה, הוזמן אליעזר ריגר להשתתף כחבר בהנהלה המרכזית של ציוני אוסטרו-הונגריה. בתפקיד זה שימש עד עוזבו את העיר ב-1919. הוא עבד עם רודולף טאוסגי, אדולף פֶּעֶה וד"ר אדולף שטנד. האחרון היה ממנהיגי התנועה הציונית בגליציה ובווינה והפך בתוך עבודתם המשותפת לידיד קרוב.

"צעירי ציון" בווינה

בתחילת מלחמת העולם הראשונה הגעתי עם בני משפחתי לווינה. הייתי אז בת חמש-עשרה, וחיינו בעיר עד שעלינו לארץ ב-1920. בווינה נפתחה גימנסיה פולנית בשביל ילדי הפליטים.

באחד מימי הסתיו של שנת 1914 נקראתי לאספה של חברי תנועת "צעירי ציון" (הפליטים), שהתקיימה במשרד ההסתדרות הציונית ברוֹטְנֶטוּרֶמְשְׁטֶרְסֶה. התאספנו בחדר גדול למדי, והוא התמלא מפה לפה. כולנו עמדנו, כי בחדר המרווח לא היה מקום לשבת. מבין החברים הפעילים ביותר שהיו במקום זכורים לי כמה חברים, ובהם: שלמה הורוביץ, צעיר מעמיק, מחונן בכישרונות מעולים ונואם מלהיב, לימים מורה בבית הספר הריאלי בחיפה; דוד הורוביץ, לימים נגיד בנק ישראל; טולו נוסנבלט ז"ל שנספה בגטו ורשה, מחבר ביוגרפיה על תיאודור הרצל; אליהו רוזנבלום, לימים מנהל החינוך העירוני בתל אביב; האחים דוד וליאון כהן מטרנוב – דוד נטה לקומוניזם ומת בצעירותו ממחלת כליות, ואחיו ליאון נהרג במלחמת העולם השנייה בידי הרוסים; המשוררת אנדה עמיר-פינקרפלד ובעלה אריה קרמפנר; האחים רייס, ובהם יששכר, שהיה פעיל מאוד בחינוך הנוער ב"שומר הצעיר"; ואריה טרטקובר, שהיה ממייסדי "צעירי ציון" בגליציה.

באספה מייסדת זו נבחרו חברי הוועד הפועל, ואליעזר ריגר נבחר לעמוד בראשו. באותה ישיבה הוצעתי אני לשמש חברת הוועד, אך מתוך ביישנות סירבתי לקבל את המינוי. אחר כך התחרטתי מאוד.

באישיותו של אליעזר ריגר נמזג האדם החולם באיש המעשה. הוא העמיק בכל דבר שעסק בו, ולא קיבל שום רעיון בלי לחקור אותו ביסודיות. בשל גישתו היסודית, היו דבריו מדודים תמיד. הוא לא בלט בשטף דיבור, אך בדיבורו הורגש תמיד משקל רב. הוא

הצטיין גם בשכל ישר ובראיית דברים כהווייתם, סגולה נדירה למדי בקרב בני עמנו, אשר (אולי בגלל תרגילים בפלפול התלמודי לאורך דורות) נוטים לראות את הרחוק כקרוב, ולהפך. דרך מחשבתם היא לעתים קרובות מסורבלת. לידי הכרה זו הגעתי כאשר נזדמן לי, לפעמים, להיות נוכחת בישיבות הוועד ולשמוע את הוויכוחים.

מיד לאחר הגיענו לווינה נמצא משכן לפעולות הארגון "צעירי ציון" בבית ברחוב סְרוּיטֶן 10, ברובע התשיעי. המפגש הראשון נערך במרתף אשר שימש לקיום קורסים וסמינריונים ללימוד השפה העברית. ההוראה נעשתה על פי רוב בידי חברי התנועה מבין תלמידי האוניברסיטה שלמדו מקצועות שונים בתחום היהדות: היסטוריה, ספרות, התנועה הציונית ועוד. כמו כן למדו או שמעו הרצאות ביהדות ובפדגוגיה מפי מומחים מבין אנשי הרוח שהיו בעיר, ובהם: ד"ר אדולף שטנדר, פרופ' טורטשינר (לימים טור-סיני), ד"ר איגנצי שיפר, ההיסטוריון ד"ר חיים טרטקובר (דודו של אריה), זיגפריד ברנפלד וצבי-פרץ חיות, שהתמנה לרבה הראשי של וינה והיה מראשוני הרבנים שתמכו בציונות.

הלימודים באמצעות סמינריונים אפשרו לחברים להתמחות בנושא שעסקו בו ולהעמיק את ידיעותיהם. מדי פעם בפעם התקיימו פגישות כלליות לשם בילוי זמן בצוותא, אך רק מיעוטן נשאו אופי קליל ומבדח, ובדרך כלל נפתחו הפגישות האלה בנאום כלשהו, מעמיק פחות או יותר, שגרר אחריו ויכוחים אינסופיים על ענייני דיומא.

אחת הפעולות הראשונות הזכורות לי היתה יציאה משותפת לקברו של תיאודור הרצל. היה זה יום חורפי, סגרירי ועצוב. מועקה היתה שרויה בלבבות כולנו. כל אחד מאתנו היה שקוע בהרהורים על חיי האיש שאל קברו אנו צועדים. העמידה על יד הקבר היתה בשבילנו כמו טקס, כאילו הוכנסנו כולנו, כמשפחה אחת, לעול מפעלו של חוזה המדינה.

כמו בגליציה, גם בווינה נוצרו קבוצות קטנות של חמישה או שישה נערים ונערות, חברי תנועת "צעירי ציון", שהתארגנו יחד עם הסטודנטים המבוגרים יותר, אשר שימשו ראשי קבוצות, ובהם: אליעזר ריגר, אלכסנדר פליישר, אריה קרמפנר, משה יערי, דוד כהן ואחרים. בהשראת ראשי הקבוצות הנלהבים האלה, חדורי הלהט והרצון לגאול את אדמות הארץ העתיקה, קיבלו אותם צעירים, הפתוחים לידע, את החזון ואת האידיאל, וגם ידע על אודות השאלה היהודית. ארגון זה היה סודי, והנערים לא ידעו מיהם ראשי הקבוצות האחרות. זה היה סוד כמוס. חברי הקבוצות היו מבליים חלק מהזמן בשיחות ובמשחקים בפארק רחב הידיים "אוגרטן", שנמצא ברובע העשרים של וינה.

בלתי נשכחים היו הטיוולים מדי שבוע ליערות שמסביב לווינה. בטיוולים אלה השתתפו תכופות מומחים מגדולי הדור, ובהם: ד"ר אדולף שטנדר, החוקר והפילוסוף מרטין בובר, ד"ר זיגפריד ברנפלד וחיים טרסקובר. הם השרו עלינו מרוחם. השיחות הידידותיות שהתנהלו בעליות ובירידות מהגבעות היו בשבילנו דרך נפלאה לצאת מהדיכאון ומקשיי החיים בבירה, וליוונו אותן בשירי לכת עבריים, יידיים ופולניים. בזמן המלחמה היו שירי העם ביידיש אהובים עלינו במיוחד. רבים מבין החברים למדו את שפת עמם זו, נוסף על לימוד השפה העברית.

מופלאה היתה השפעת האידיאולוגיה הציונית והכרת ערכי היהדות על הנוער המתבולל, אשר למד לשלול כל דבר שנשא אופי יהודי ושאף לברוח מן היהדות. תנועת "צעירי ציון" החדירה בצעירים תחושה של ערך וביטחון עצמי כיהודים, והעשירה את חייהם באידיאל גדול אשר נתן תוכן וטעם לחייהם בתוך החיים העכורים של וינה בימים ההם. תנועת "צעירי ציון" בווינה הלכה וגדלה, וחבריה הכו שורש ביהדות.

הקמת "השומר הצעיר"

עם זאת, התחיל ריגר להטיל ספק בשיטת לימוד היהדות, שהיתה אמנם חשובה להצלת בני הנוער מלוע ההתבוללות, אך המשיכה בעצם את המסורת היהודית מימים ימימה, שהתבססה על שינון ולימוד מהספרים ושקידה על התורה. ריגר הרגיש שדרך זו היא מוגבלת, וחינוך מסוג זה לא יצליח להכשיר את היהודי לעמוד במבחן המפעל החלוצי. התעמקותו בשאלות הנוגעות לחינוך ולמטרותיו העיקריות הביאה אותו להכרה שנחוץ שינוי ערכים יסודי. צריך לחנך את הדור הצעיר שהמעשה הוא העיקר ולא המחשבה שבלב. לשם כך יש להכין את הדור הצעיר ולהכשיר אותו למעשים ולבניין ארץ המולדת. עם התמסרותו למציאת פתרון לשאלה נכבדה זו, הופיעה בקצה האופק התשובה.

בגליציה היתה קיימת באותה תקופה תנועת "צופים" יהודית, אשר המשיכה את קיומה בגלות וינה. התנועה נוסדה על פי עקרונותיו של האנגלי באדן פאוול, שהגה והפיץ את רעיון הצופיות (סקאוטינג) ברחבי העולם. שם התנועה היה "השומר", וחבריה, כמו חניכי תנועת "צעירי ציון", באו מבתים מתבוללים. חברי "השומר" האמינו בחישול הגוף על ידי מאמץ גופני, חיזוק הקשר לטבע, הדגשת ערך החברות ומעשים טובים. הנוער הזה התרכז כעת בווינה ובא במגע עם אנשי "צעירי ציון".

ב-1915 הגיעו מחברי תנועת "השומר" הצעות להתאחד עם "צעירי ציון". לדברי שלמה הורוביץ,⁵ היה דוד כהן השושבין אשר הביא את הצעת האיחוד, והחלו התייעצויות ומגעים בין מנהיגי שתי התנועות. אליעזר ריגר תמך ברעיון האיחוד. הוא חשב שעל ידי צירוף שתי התנועות – "צעירי ציון", על שאיפותיה העיוניות, ו"השומר", על דפוסי החינוך שלו ועל הכישורים שהוא מקנה לחניכיו – תיווצר תנועת נוער שתחנך דור למופת, דור בעל חזון

ובעל כוח התמדה ויושר אינטלקטואלי. לחניכי התנועה המאוחדת יהיה הכוח להתגבר על כל קושי שיעמוד בדרכם.

ריגר נהפך באותה שעה למהפכן ברגשותיו והחל לשאוף לשינוי ערכים גם בקרב "צעירי ציון". לימודיו באוניברסיטה ובבית המדרש לרבנים, מוסדות מבודדים למדי מהחיים המעשיים, גרמו להמחשת הפרובלמות העומדות בפני היהודי הצעיר לקראת העתיד הקרוב. הוא עשה חשבון נפש והגיע למסקנה שהיהדות, אשר עסקה במשך אלפי שנים בלימודים ובויכוחים, זקוקה כעת לעושי מעשים, והשיטה האינטלקטואלית אינה מסוגלת לתת פתרון לשאלות מעין אלה.

גברה בו ההכרה שמחשבה רומנטית נטולת מעשים, המבוססת על לימודים בלבד, לא תוכל לשמש יסוד יציב לישועה מלאה של העם היהודי ולא תכשיר את הצעירים לשעת מבחן, כאשר יעלו ארצה ויעמדו בפני הקשיים הגופניים של גאולת הקרקע. כדי לחנך את הדור הצעיר ולהכשירו לבניין ארץ מולדת, דרוש טיפוס חדש של אדם – איש המעשה.

באותה תקופה פעלה בווינה גם תנועת הנוער היהודית "בלאו וייס" ("כחול-לבן"), המקבילה היהודית של תנועת הנוער הגרמנית "וונדרפוגל" (ציפור נודדת), שלא קיבלה יהודים לשורותיה. תנועת "בלאו וייס", בעקבות ה"וונדרפוגל", טיפחה את הרעיון החדשני של "תרבות הנוער" היוצאת במחאה נגד מוסכמות חברת המבוגרים ומבקשת לעצמה חופש לממש חלומות נעורים.

אנחנו הושפענו במידת מה מהאידיאליזם הזה. באווירה של ימי אוסטריה הגוססת, כשהרצון של כולנו היה שאוסטריה וגרמניה ינחלו מפלה, לא היתה לנו, בני הדור הצעיר, סיבה להאמין בדור המבוגר אשר הביא אותנו עד הלום. המבוגרים לא יצרו דברים חדשים ולכן אין לסמוך עליהם אלא עלינו, הצעירים, שנהיה בוני עתידנו. היו בינינו חברים שנמשכו לכיוון המחאה והמרד של "תרבות הנוער".

ריגר, לעומת זאת, הדגיש שתפקידו המיוחד של הנוער היהודי הוא בעשייה ולא במחאה. הוא דיבר על תפקידנו ההיסטורי לשרת את עמנו ולחלצו ממצבו האומלל, והתנגד לשותפות בפעילות תנועת ה"בלאו וייס".

הוא הצליח לשכנע את חבריו בוועד "צעירי ציון" בחשיבות מפעל האיחוד בין "צעירי ציון" ובין "השומר". היו בודדים, כמו אריה טרסקובר, אשר התנגדו בתוקף, מחשש לאבד את הצד הרומנטי והאינטלקטואלי של התנועה. גם ב"שומר" היתה התנגדות מה לרעיון האיחוד, אך רוב החברים שוכנעו; הם הכירו בחשיבות הרעיון והתחילו לפעול להגשמתו.

לאחר משא ומתן, שלווה בחילוקי דעות ולבטים אידיאולוגיים, הושלם בווינה ב־1916 האיחוד בין שתי התנועות, ונוצרה תנועה חדשה שנקראה בשם "השומר הצעיר" [אבא הנהיג את התנועה בתקופה הווינאית ולאחר שעברה לגליציה, עד 1920].

האיחוד גישר בין שתי השקפות חיים מנוגדות שתהום רבצה ביניהן, וההתקרבות בין הזרמים לא היתה קלה. חברי "השומר" חשבו שחברי "צעירי ציון" הם בטלנים, שאפילו בטיולים חיפשו פינות סתר כדי לשקוע בספרים; ואילו חברי "צעירי ציון" הביטו מגבוה על "הגויים" אשר הלעיטו את חניכיהם בעשרת הדיברות של "השומר", דיברות של תנועה שהיתה בעיקרה תנועה צופית והקפידה על טקסי חניכה והצהרת נאמנות ברוח הצופיות שפיתח באדן פאוול.

המשפחות שמהן יצאו חברי "השומר הצעיר" היו ברובן מתבוללות, מהמעמד הבורגני, והיוו מטרה נוחה לחצי ביקורת מושחזים. תנועת "השומר הצעיר" יצאה למלחמה נגד ההתבוללות ונגד המוסר הבורגני הקונבנציונלי. התנועה קראה לנוער היהודי להתמסר לציונות, ליצור סדר חברתי חדש, לפתח ערכי מוסר

חדשים ולעלות לארץ ישראל. מאות צעירים עזבו את בתי הספר ועלו לארץ ישראל, וכך יצרו את גרעין העלייה השלישית. כוחות יצירה ותנופה שאין כדוגמתם אפיינו את התנועה החדשה. על השאיפות ללמוד ולרכוש דעת בתחום היהדות נוספו כעת אידיאלים צופיים של ריסון היצרים האנוכיים וחישול האופי. על נס הורם פיתוח חוש האחריות כלפי החברים, כלפי המשפחה, כלפי החברה וכלפי האנושות בכלל.

החינוך בתנועת "השומר הצעיר"

אליעזר ריגר לקח חלק מרכזי בפיתוח שיטת לימוד "שומרית" אחידה, שנועדה להדריך ראשי קבוצות ומנהלי מחנות נופש בתנועה החדשה [נראה ששם התנועה החדשה היה "השומר", עד ששמה הוחלף מאוחר יותר]. השיטה התבססה על ארגון קבוצות קטנות שנהגו כחבורות של אחים ואחיות, ושלטה בהן רוח של התלהבות לעבודה. ראשי הקבוצות השתדלו לחנך את ה"שומרים" לשינוי ערכי החיים ולפתח בהם חוש אחריות ויושר. עצמאות ויוזמה היו המטרות העיקריות. שיטת החינוך התבססה על שיחות המותאמות לגיל החניכים ועל דוגמה אישית. השיחות בקבוצות היו חופשיות או התנהלו לפי נושא קבוע, והאווירה בשעת הפגישות היתה חופשית ועליזה.

ב־1917, כאשר נהדפו הכוחות הרוסיים, התחילו משפחות הפליטים לעזוב את וינה ולחזור לבתיהם שבגליציה. בני הדור הצעיר, אשר חונכו בינתיים על יסודות "השומר הצעיר", הגיעו למקום מגוריהם בערי גליציה ובייחוד בערי גליציה המזרחית, והתארגנו מחדש לקבוצות בהדרכתם של ראשי הקבוצות, שהונחו לכך עוד בווינה. בין המרכז בווינה ובין הארגונים בערים השונות ברחבי גליציה התקיים קשר הדוק.

באותה שנה יצא לאור מדריך לראשי הקבוצות, והמדריכים פנו למרכז בכל שאלה וקיבלו הדרכה נאותה [מורה דרך למדריכים שומריים (Poradnik)] היה מדריך בלשון הפולנית שהובא לדפוס בנובמבר 1917 והיה בגדר ניסיון ראשון מסוגו לסכם את לקחי הדידקטיקה של התנועה.⁶ המדריך חובר על ידי כל חברי "המועצה הראשית השומרית"; ריגר היה גם המוציא לאור]. ריגר יצר דפוס חדש – גרעין ראשוני לתנועה החלוצית. הצעד הראשון שלו היה ליצור קבוצה של מנהיגים שיוכלו לממש את הציפייה של חניכיהם ולהקדיש את עצמם לעלייה ולבניית ארץ ישראל. הדוגמה של המנהיג, שהוא עצמו שופע ביטחון, אמונה ואצילות רוח, השפיעה על הצעירים בקבוצתו, והם היו למנהיגים ולראשי קבוצות בערי גליציה.

עם המנהיגים – ראשי הקבוצות – נמנו אריה קרמפנר, דוד כהן, וולף יששכר רייס ודוד הורוביץ, והם משכו את הנוער היהודי לתוך הקן של "השומר הצעיר". בקן הושם דגש על לימוד השפה העברית ועל לימוד תולדות העם, תולדות הציונות וידיעת ארץ ישראל. הפעולות בקן התרחבו כשיצאו להכשרה בעבודות חקלאות, וכך טופחה בקרב הנוער אמונה עמוקה באדיאל של בניין ארץ ישראל מחדש.

בשנים 1917-1918 פרסם ריגר מאמר בירחון "השומר", ובו דוח על סיור שערך מטעם ההנהגה הראשית בווינה ב־13 ערים בגליציה. הוא כתב, בין היתר:

התנועה השומרית נעשתה כוח אלמנטרי. זה הרושם שקיבלתי מסיורי. מאף קבוצה ומאף יחיד לא שמעתי דעה שקיימת צורה טובה יותר של מפגשים בצוותא. איש אינו מטיל ספק יותר ש"השומר" הוא הארגון המחנך את הנער מגיל אחת-עשרה ומכשיר אותו להיות בחור יהודי

אציל. אחרי שנה וחצי של עבודתנו בגליציה עלתה רמת ידיעת השפה העברית אצל החברים מחמישה אחוזים לפני המלחמה עד לחמישה-עשר אחוזים, ובמקום עשרים עד עשרים וחמישה אחוזים אשר למדו בעבר את השפה, לומדים אותה כעת תשעים אחוזים. היסטוריה יהודית לומדים כעת תשעים אחוזים מהחברים, לעומת שלושים עד ארבעים אחוזים שלמדו קודם. גם בידיעות טכניות של ניהול מחנות נופש ישנה התקדמות רבה. באתי לידי הכרה כי במקומות שנמצא מנהיג טוב, הקן הוא מוצלח, ועלינו להתרכז בחינוך מנהיגים.

היו הורים שהאשימו את ראשי הקבוצות בהשפעה על הנוער שלא להמשיך את לימודיהם באוניברסיטאות אלא להתכונן לעלייה. ואמנם היו בין ההורים רבים שניצלו מאוחר יותר ממוות במחנות ההשמדה, כאשר בניהם שהקדימו לעלות הביאו אותם ארצה.

בארץ ישראל גילתה תנועת "השומר הצעיר", שהיתה חוט השדרה של העלייה השלישית, גבורה ורומנטיות שאין כדוגמתן בתולדות תנועות הנוער. ככל הידוע, לא השיגו בני נוער בשום מקום בעולם ובשום זמן הגשמה עצמית בשלמות כה מלאה. בארץ ישראל פגשו חברי "השומר הצעיר", שבאו מרוסיה ומגליציה, קבוצות נוער ציוניות אחרות אשר השתתפו אתם בהגשמה העצמית. הציונות נטעה בקרב נוער חלוצי זה הכרה לאומית; יוצאי רוסיה הוסיפו את רעיון הקדמה הסוציאליטית; הקיבוץ הגליצאי והגרמני תרם את האלמנטים הרוחניים-תרבותיים; הקרן הקיימת לישראל נתנה אדמה להתיישבות; קרן היסוד נתנה הלוואות ליצירת יישובים שיתופיים; מחנות הבדואים בסביבה הוסיפו את תכלין הסכנה; ושיכון הצעירים והצעירות תחת גג אחד יצר את קסם

הרומנטיקה. בשביל הצעירים, חיי הקבוצה היו הגשמת חלומם הלאומי, הסוציאלי, המוסרי והרומנטי.

מבלי להביא בחשבון את האידיאלים אשר הניעו את החברה הבורגנית היהודית, קשה להעריך את גודל המהפכה שחוללה תנועת "השומר הצעיר" בחיי היהודים בתקופה ההיא. האידיאל של המשפחה היהודית-האורתודוקסית היה תלמיד חכם השוקד על לימוד התורה. אצל היהודים המתבוללים האידיאל היה תואר דוקטור. אלה וגם אלה התייחסו אל המקצועות המעשיים כאל מקצועות נחותים. משפט שגור בפי המבוגרים אל ילד שלא שקד על לימודיו היה: "סופך להיות סנדלר" (בעל מלאכה או חייט). תנועת "השומר הצעיר" העלתה על נס את דת העבודה ואת המקצועות המעשיים. ההתמסרות לעבודה גופנית על כל צורותיה, ובייחוד עבודת האדמה, היתה בעיני התנועה הדרך להבראת האדם היהודי. מלחמת העולם הראשונה גרמה סבל רב: הבריחה מאזורי הקרבות, גיהנום הפלישה הרוסית, אבות ואחים של חברים שנפלו קורבן לאכזריותם של הרוסים או נשלחו לגלות בשלגים בסיביר. למרות האובדן והכאב התבסס "השומר הצעיר" והתפשט בכל רחבי אוסטריה-הונגריה. הוא חדר אפילו לתוך רוסיה, ושם הושפע מתנועת הנוער הרוסית הכללית. אלפים מחברי תנועה זו נהרו לכפרים ולשכונות העוני בערים ושימשו שם מורים, רופאים או עובדים סוציאליים ולחמו בשכרות ובפשע במאמץ להקל על גורל העניים והבורים. בזמן הרבולוציה [המהפכה] הרוסית חדרו לחוגי "השומר הצעיר" אידיאלים סוציאליסטיים, וחברי התנועה הביאו אתם לארץ ישראל את חזון המהפכה הסוציאליסטית.

יום הנוער, מאי 1918

בין 18 ל-20 במאי 1918 נחגג "יום הנוער" (Jugentag). כל

הסדרויות הנוער היהודיות של אוסטריה נקראו לכנס שהתקיים ב-Großer Musikvereinsaal [אולם הקונצרטים המפואר בווינה] ואורגן בידי מרכז קבוצות הנוער היהודי בווינה (Zentralstelle Jüdische Jugendgruppen Wiens). זאת היתה הפגנה כבירה של שאיפות הנוער היהודי המאורגן. נציגים באו מכל רחבי אוסטריה, מזלצבורג עד טרנפול שבמזרח גליציה. אלפי משתתפים הגיעו. מטרת ההתכנסות היתה ליצור ארגון נוער מרכזי באוסטריה. בני הנוער התלוננו שהמבוגרים אינם מתעניינים בהם ואינם מעריכים את מאמציהם, ושהם אינם מקבלים עזרה כספית שהיתה משחררת אותם מעבודות אדמיניסטרטיביות.

את הכנס פתח זיגפריד ברנפלד בהרצאה על תפקידי הנוער. הוא הזכיר את המוני בני הנוער היהודי אשר נפלו קורבן במלחמה, ובכך מילאו את התפקידים הדרושים לעם. הוא דיבר על הקמת בתי ספר אשר ייתנו לנוער אפשרות להתפתחות כלכלית ורוחנית. הוא טען שעל החברה לתמוך בדרישות הנוער: להקים בתי ספר יהודיים וספריות, לטפח את המורים ולבצע רפורמה בחינוך ובלימוד הדת בבתי הספר הכלליים.

בין המרצים היה גם מרטין בובר, שרבים מבני הנוער ראו בו רב ומורה בחסד עליון. הופעתו הוסיפה קסם לאספות. הוא דיבר על חשיבות הנוער היהודי לבניין ארץ ישראל.

רושם בלתי נשכח עשה אליעזר ריגר, אשר השתתף בכנס כבא כוחה של המשלחת הגליצאית. חברי המשלחת היו בעיקר חברי "השומר", מלבד קבוצות של בני נוער אקדמאים ותושבי גליציה. בעברית מתוקנת הביע ריגר את הרעיונות שלו, את תוכניות התנועה השומרית ואת יחסו לתנועות הנוער האחרות. הוא דיבר על המטרה המשותפת של הנוער "המערבי" [כנראה הכוונה לאוסטריה המערבית] והנוער "המזרחי" [כנראה הכוונה לגליציה], והדגיש גם את התנאים השונים ואת השאיפות המיוחדות של כל

אחת מהקבוצות. לפי דעתו, הנוער "המערבי" נמצא במקום שבו היה הנוער הגליצאי לפני עשר שנים, כלומר שקוע בבידור, במחשבות ובויכוחים סביב שאלות ארגוניות ואחרות; לעומת זאת, הנוער הגליצאי, המרוכז במיוחד סביב "השומר", התגבר על תקופת הילדות, ובמקום ויכוחים חסרי תועלת והתלבטויות סרק התכוננו חבריו לעבודה אפורה, בעיקר בארץ ישראל אך גם בכל מקום שאליו ייקראו לשירות לאומי. וכך סיכם ריגר את דבריו: "הנוער המערבי יימצא בקרוב על אותה הדרך, הודות לרצון הטוב שלו ושל הנהגתו המסורה. לכן אנו נכנסים בשמחה לארגון הנוער המרכזי, ואני מוכן להשתתף בעבודתו."

אני עזבתי את התנועה לאחר ש"השומר הצעיר" הפך למרקסיסטי. פרשו משורות התנועה גם חברים אשר נטו לרומנטיקה מעורפלת והביטו על אנשי המעשה מגבוה.

סיום הלימודים והמשך העבודה הציונית

ביולי 1918 סיים אליעזר את לימודיו באוניברסיטת וינה בהצטיינות יתרה וקיבל תעודת דוקטור לפילוסופיה. עבודת הדוקטור שלו, ששמה היה: *Wurzeluntersuchungen der wirtschaftlichen Ausdrücke im Alten Testament*, עסקה בחקר ההיסטוריה והאטימולוגיה של הניבים החקלאיים בתנ"ך. באותה שנה סיים גם את בית המדרש לרבנים בווינה ועבר את בחינות ההסמכה לרבנות ("טנטמן").

נבצר מהבנתי איך הספיק הצעיר הזה להיות תלמיד מצטיין בשני מוסדות, ובו בזמן לעסוק במידה כה אינטנסיבית בעבודה ציבורית. באותן שנים היה אליעזר חבר בהנהלה הציונית של מרכז מדינת אוסטריה בווינה, ועמד בראש תנועת נוער גדולה ותוססת. ריגר גם כתב מאמרים לירחון "מוריה", ביטאון הנוער

הציוני בשפה הפולנית, וב"השומר", ביטאון תנועת "השומר הצעיר".

כיוון שהיה בעל גישה יסודית ועמוקה לכל שאלה, לא הקל על עצמו. כתיבת מאמר דרשה ממנו לעתים ימים ארוכים והוא השקיע בה מחשבה רבה. להרצאותיו התכונן תמיד בקפדנות ונאומיו שכנעו את השומעים בגלל דבריו הנכוחים, הפתוס המלהיב שלו וקולו החזק. הוא נחשב בתקופה ההיא לנואם הטוב במרכז אירופה, אף שעד סוף חייו סבל מאימת קהל ונאום היה גורם לו מאמץ רב והתרגשות עצומה. כאדם המכבד את זולתו, הרגיש אליעזר אחריות לתת לשומעיו את מיטבו.

נידחול הגימנסיה העברית בלודז'

ב-1919, בהיותו בן עשרים ושלוש, הוצעה לאליעזר המשרה של מנהל הגימנסיה העברית "יבנה" בלודז'. אחד המניעים שלו לקבלת המשרה היה הרצון לעמוד ברשות עצמו במובן הכלכלי ולא לחיות על חשבון הוריו, אף שהיו אמידים וסיפקו ברצון את צרכיו. היתה זאת שנה טובה בחייו. הוא הצליח מאוד ורכש אהדה בקרב חברי הנהלת המוסד ובקרב התלמידים. כשתיאר בפני את חייו בלודז', התרשמתי שנחל סיפוק גם מחייו החברתיים בעיר. רב העיר ד"ר בראוד ורעייתו קירבו אותו לביתם. הוא התיידד עם צעירים מקרב האינטליגנציה היהודית שביקשו את חברתו. הוא היה חבר הוועד המרכזי של ציוני גליציה המערבית בקראקא [קרקוב] ומנהל הכבוד של המשרד הארץ-ישראלי ושל תנועת "החלוץ". עם זאת הוא לא הזניח את תנועת "השומר הצעיר", ואף הרצה בוועידה של התנועה בלודז' באפריל 1919.

פרידה מ"השומר הצעיר"

ריגר סיפר לי על הוועידה השנתית של "השומר הצעיר" שהתקיימה בלוב ב-1920 ועל ההתנגשות בין גישתו הריאליסטית בשאלת העלייה ארצה ובין גישתם של מאיר יערי ודוד הורוביץ. יערי והורוביץ לחצו על עלייה מיידית, אפילו לפני תום הלימודים בגימנסיה וקבלת התעודה. הם עמדו בראש קבוצה של צעירים להוטים להקרבה עצמית, שלא היתה להם סבלנות לסיים את לימודיהם בגימנסיה ורצו – מתוך התלהבותם – לעזוב את הלימודים תכף ומיד ולעלות ארצה לקראת הגשמה.

ריגר התנגד לכך בכל כוחו. הוא דרש במפגיע שסיום הלימודים ותעודת הבגרות מהגימנסיה יהיו תנאי להיתר עלייה ארצה. בעלייה של נוער מפונק וחסר כל הכשרה לעבודה גופנית הוא ראה הרפתקנות גרידא, שמשמעותה בשביל רבים מהנערים היא איבוד עצמי לדעת, כי ספסל הלימודים בגימנסיה לא הכשיר אותם להתמודד עם הקשיים הפיזיים.

חששותיו של ריגר התאמתו במידה רבה: תעודת הבגרות היתה יכולה לשמש קרש הצלה לחלשים בגופם ולחסרי כוח פיזי, שלא קיבלו הכשרה לעבודה גופנית מפרכת, ובהם רבים בעלי כישרונות אינטלקטואליים מעולים, דוגמת הארכיטקט שרון.

בהצבעה לראשות התנועה שנערכה בוועידה נוצח ריגר, ועזב את שורות "השומר הצעיר". מאיר יערי קיבל לידיו את הנהגת התנועה. [לפי שלמה הורוביץ, יששכר רייס נבחר, ומאיר יערי כלל לא השתתף בוועידה.⁷]

פרק ג

השנים הראשונות בארץ ישראל (1920-1924)

העלייה של ריגר ושל רבקה ברנדשטטר ומשפחתה

בשנת 1919 התחילה העלייה השלישית לארץ ישראל, ובקיץ 1922 התחילה עליית הנוער של "השומר הצעיר" בממדים גדולים. אליעזר ריגר עזב את לודז' בסוף שנת הלימודים של 1920 כדי לעלות ארצה.

בדרכו נסע ללונדון כחבר משלחת יהדות פולניה לוועידה השנתית של ההנהלה הציונית. קיבל אותו שם לאונרד שטיין. בלונדון הוצעה לו משרת מנהל המשרד הציוני המרכזי. הוא סירב, למרות התעניינותו העמוקה מאוד בפוליטיקה ואף שראה את עצמו בעל כישרון דיפלומטי.

שאיפתו הפוליטית עברה כחוט השני לאורך כל חייו, אך במשך שנות חייו הראשונות בארץ (שהיו גם השנים הראשונות של חיינו המשותפים) תפסה העבודה לשם פרנסה את רוב זמנו. בזמן שנותר היו לו תמיד תוכניות קונסטרוקטיביות: הוא התמסר לשיפור החיים בארץ בנושאים שהגשמתם לא סבלה דיחוי, למשל הרמת קרנה של תוצרת הארץ לשם תיקון המצב הכלכלי. אחרי כניסתו למשרד החינוך, הגינותו ויושרו עיכבו בעדו לעסוק בפוליטיקה.

לפי התקנון נאסר על עובדי המדינה לעסוק בפוליטיקה, ואיסור זה, שאיש לא התחשב בו, כבל את ידיו של ריגר בשנותיו הטובות ביותר.

בבואו ארצה הלך לעבוד בסלילת הכביש שבין ירושלים לקריית ענבים, כדי להתנסות במלאכה שבה עסקו חניכיו החלוצים. הוא עבד בעבודה מפרכת זו במשך שני חודשי הקיץ הקשים, עד בואו לבית הספר הריאלי בחיפה. אני מתארת לעצמי את מידת הנחישות שנדרשה לו, בגלל טבעו האסטניסי ואופיו האריסטוקרטי.

באביב 1920 עליתי ארצה עם משפחתי. בשל השביתות ברכבות יצאנו מווינה לטרייסט בשלוש מכוניות שכורות. היינו שלושה בתי אב. שני אחי הגדולים נסעו עם בני משפחותיהם במכוניות נפרדות. פעמיים לפני יציאתנו לדרך ניסה אבי לשלוח כספים לארץ לקראת התיישבותו בה. בפעם הראשונה הוא מסר סכומים גדולים לזוג רמאים שנסעו לקושטא, שם ישב באותה תקופה "ועד הצירים" [גוף שהוקם בעקבות הצהרת בלפור ופעל בשנים 1918-1921 לשיקום היישוב בארץ ישראל ולייצוגו בפני השלטונות הבריטיים]. הכסף לא הגיע ליעדו. בפעם השנייה הכסף הגיע אמנם לידי תאודור זלוציסטי, יושב ראש הוועד, אך למיטב ידיעתי הוא מעולם לא הוחזר לאבי. אין לי אפילו ביטחון שאבי ביקש לקבל את כספו בחזרה.

ההפלגה מטרייסט לחיפה נמשכה עשרים וארבעה ימים. היתה זאת אוניית משא קטנה ובה רק תאים ספורים המיועדים לנוסעים. כתאים אלה גרה משפחתנו, שמנתה חמש-עשרה נפשות. בבטן האונייה שוכנו שלושים חלוצים, ביניהם אהרון דוד גורדון ויהודה יערי. רוב החלוצים באו מגליציה, ורק מעטים היו וינאים, ובהם שני אינג'ינרים [מהנדסים]. שנים רבות אחר כך ישבתי עם יהודה יערי בבית אחיו אברהם, בארוחת ערב של ראש השנה, כאשר פנה אלי ואמר: "האם ידוע לך, רבקה, שלולא אביך הייתי כעת

אזרח אמריקה ולא הייתי כלל בארץ? היה זה אביך אשר שילם את דמי הנסיעה עבור כל החלוצים שהיו באונייה ההיא בזמן שעלינו ארצה."

בחיפה חיו אז רק כ-5,000 נפשות יהודיות, רובן מעדות המזרח. הן חיו בעוני רב. אנחנו גרנו במלון "הרצליה", שבו התאכסנו גם הגברת ז'בוטינסקי ובנה ערי, שהיה אז בן אחת-עשרה. זאב ז'בוטינסקי היה כלוא באותה עת עם עשרים בחורים במבצר עכו. אחרי שבועות אחדים הם שוחררו, ובקבלת פנים שנערכה לכבודם נשא ז'בוטינסקי נאום. למיטב זיכרוני לא התרשמתי מדבריו; הנאום נראה לי בומבסטי מדי.

אחרי כמה שבועות הגיעו הרהיטים שלנו ארצה, ונכנסנו לבית ערבי מרווח ובו חמישה חדרים גדולים ואולם מרכזי.

תחילת הקשר עם רבקה בחיפה

באחד מימי סוף אוגוסט פנה אלי ד"ר בירם [ארתור בירם היה מחנך ומייסד בית הספר הריאלי ומנהלו הראשון] בבקשה לשמש מארחת, יחד עם חברתי שרה יפה (בת הרופא הלל יפה שנישאה אחר כך ליוסף בנטואיץ'), בחגיגת הסיום של שנת הלימודים ובקבלת הפנים לחמישה מורים חדשים לבית הספר. גדולה היתה הפתעתי כאשר נכנס אליעזר ריגר לאולם יחד עם המורים הצעירים. כמו רבים מחברי התנועה, הייתי משוכנעת שריגר יבוא ארצה בתפקיד מנהל, גם בגלל כישוריו הארגוניים והאינטלקטואליים הבלתי רגילים, וגם בגלל פעילותו והאמביציה האישית שייחסנו לו. איש לא העלה על דעתו שהוא יבוא ארצה כמורה מן השורה וילמד בבית ספרו של ד"ר בירם.

עם בואי לחיפה התקבצו סביבי לא מעט מעריצים (בתקופה ההיא היו בחיפה בנות מעטות והרבה צעירים בודדים). כאשר

ריגר הגיע פסקו כמעט כל הקשרים שלי עם אותם צעירים, כי הוא בילה את רוב זמנו החופשי אתי. ערכנו טיולים ברגל מסביב לחיפה. העיר עכו משכה את לבי במיוחד.

טיולים למחנות עבודה ולקיבוצים

היינו מבקרים במחנות העבודה של "השומר הצעיר". ביקורנו הראשון בקילומטר השמיני נחקק בזיכרוני לעולם. מפגש החברים התחיל בתום הארוחה ולאחר סידור המטבח, כדי שכולם יוכלו להשתתף. בעשר בערב נכנסו החברים לאטם לחדר האוכל. העבודה המפרכת יחד עם המחסור בשינה ניכרו היטב על פניהם. דממה עמוקה השתלטה על האולם כשקם מאיר יערי לנאום. הוא אמר כמה משפטים בפתוס ובקול רם, ואז השתתק... אחרי רגעי שתיקה אחדים המשיך יערי בדבריו, אשר נעדרו כל קשר ענייני לתחילת נאומו. שוב השתררה שתיקה. הנאום, שכלל לסירוגין משפטים מקוטעים ושתיקות, נמשך כך שעות רבות.

מסביב ישב הקהל בטרנס, כאילו הופנט מדברי נבואה עמוקים. נראה שאיש לא ירד לעומק המחשבה של המרצה. בקהל נכחו כמה וכמה אנשים שהכרתי, ביניהם אבא חושי, לימים ראש עיריית חיפה, המשוררת אנדה עמיר-פינקרפלד ובעלה הארכיטקט אריה קרמפנר. הצעירים האלה באו מבתיים אמידים ומתבוללים. הם פונקו עוד בבית הוריהם, מעולם לא עבדו בעבודה גופנית, ופתאום היה עליהם לעבוד על הכביש בחום של אקלים סוב־טרופי, להרים אבנים כבדות ולסלול את כבישי המולדת. הם גרו באוהלים, אשר סערות החורף העיפום ובקיץ התמלאו חול. המטבח, חדר האוכל וחדרי השירותים היו בנויים מעץ. גם השינה לא הספיקה. הם קמו לעבודה לפנות בוקר ובלילות הקשיבו לנאומים ארוכים.

ריגר ואני עזבנו בחצות, מזועזעים מהמחזה המוזר שראינו. כל אחד מאתנו הלך לאוהל, אבל בצריף נשאר האנשים עד שתיים לפנות בוקר, מרותקים למקומם ומוקסמים ממשמע אוזניהם.

בשש בבוקר קמנו ונסענו בעגלת תבן שהביאה אותנו העירה. יחד אתנו נסע יוסף אהרונוביץ, מנהיג ציוני שקיבוץ תל יוסף נקרא לימים על שמו. יוסף עתיד להיות שכננו בתל אביב.

זכור לי טיול אחד שעשינו ברגל לקבוצת "זרעוניה" [שעסקה בהכשרת הקרקע ובייבוש ביצות והתמקמה בבנימינה]. בתוך חצר ערבית גדולה התגוררו שלוש קבוצות חקלאיות. באחת מהן היתה חברתי שרה יפה. שרה עזבה את בית הוריה, אחרי שגמרה את גימנסיה הרצליה, ולמרות התנגדותם הצטרפה כחברה לקבוצה החקלאית. בקבוצה היו שנים-עשר בחורים ורק שתי בנות, שלא ניתנה להן כל הזדמנות לעסוק בעבודה חקלאית. בתקופה ההיא היו הקבוצות הקטנות מאורגנות באופן ארעי, עד שהפכו להתיישבות של קבע.

לשרה היה יום כביסה. היא עבדה לברה, כי חברתה נסעה העירה. בחצר רתח דוד נחושת מלא כביסה, וערמה עצומה של בגדים היתה מונחת לידו. בצהריים חזרו מן השדה שנים-עשר ה"ענקים" ומצאו שולחן ערוך וארוחה משובחת. שרה החליפה את הצלחות אחרי כל מנה, כפי שנהגו בבית הוריה, שהיה בו משרת ערבי אשר עזר בהגשת האוכל לשולחן. ערמת הכלים אחרי הארוחה היתה מסחררת, ותנאי ניקוי הכלים, כמו תנאי הכביסה שטרם נגמרה, היו פרימיטיביים ביותר. למרות זאת, הטובים מקרב בני הנוער ראו בבניית הארץ ובעבודה העצמאית אידיאל, ואידיאל זה חדר גם לחוגי הנוער ילידי הארץ, שמתוכם רבים וטובים, כמו שרה, הלכו לקבוצות.

פעם ביקרנו גם את דני לופט בקבוצת אומאלק אשר במורד הדרומי של הר הכרמל. חברתו של לופט, צעירה נחמדה, קיפדה

את חייה זמן מה לאחר מכן כתוצאה מכוויות שנגרמו מדלקת פח נפט בשעה ששפכה ממנו.

בחול המועד פסח של אותה שנה יצאנו לטייל בגליל העליון בחברת אחי יוסף וחברתו של ריגר מהקיבוץ, שולמית חיות. נסענו ברכבת עד צמח ומשם המשכנו ברגל. בדרך עברנו את המחנה של סוללי הכביש מחיפה, שהגיעו בינתיים עד טבריה. למרות רצוני לבקר את חברי המהנדס פולדי רייך, לא התעכבנו. עלינו ברגל לצפת ומשם ירדנו לאיילת השחר. הגענו לקיבוץ לקראת ערב, ממש לפני שבת. הבניין היחיד שעמד במקום היה בית עץ בן שתי קומות. הקיבוץ מנה אז עשרים חברים, ובארוחת ערב השבת השתתפו שמונים אורחים מבין המטיילים בסביבה.

היתה זאת ארוחה מצוינת, טיפוסית לארוחת חג. בתקופה ההיא חיו הקבוצות על חשבון הסוכנות. כבר בזמן הארוחה הגיעו אלינו שמועות על המאורעות בארץ שהדאיגו אותנו לא מעט, וכל אחד מאתנו פרש לפינה שמצא לצורך שינה. כיוון שעייפותי היתה גדולה ישנתי היטב, בקרבת עגלה שעמדה ליד הבית. למחרת, בבוקר השכם, המשכנו בדרכנו למטולה, שם בילינו את השבת. זכורים לי הטיוול לנהר הליטני והאוויר הצח והמרענן של מטולה.

שנת ההוראה בבית הספר הריאלי בחיפה

רוחו של אליעזר ריגר בתקופה ההיא היתה מרוממת. תפקידים שונים ריחפו נגד עיניו כאפשרויות לעתיד, והעולם נראה פתוח בפניו. הוא חלם על הפלגות באוניות, ויחד תכננו נסיעות לסקנדינביה ולהודו. הוא אפילו דמיין קריירה צבאית כשהוא בתפקיד מצביא, ועם זאת חשב גם על התמסרות למחקרים מדעיים.

היו ימים שאליעזר התמלא ערנות, מרץ ושמחת חיים, ותכופות היה שרוי במצב רוח פזיז – מוכן למעשי קונדס ושובבות, כמו

זריקת אבנים לחלונות הפתוחים של בניין בית הספר הבלתי גמור שבו גרו רבים מן המורים (ריגר היה קלעי מומחה). פעם חלף על פנינו ברחוב קצין אנגלי גבוה ויפה, ואני הערתי על כך. ריגר שאל אותי: "האם את רוצה לעשות אתו היכרות?" ולפני שהספקתי לענות, הוא רץ אחרי האנגלי ואמר לו שחברתו רוצה להכיר אותו. כך, בפשטות, הוא גרם לי מבוכה רבה!

לעומת זאת, היו לו גם ימים רצופים של "ועלט-שמרץ" [צער העולם] ודיכאון קשה. באותם ימים העסיקו אותו מחשבות נוגות, והוא התהלך מסוגר, שקוע במחשבותיו ושותק תדיר. עם זאת, נראה שנוכחותי היתה נעימה לו, כי הוא חיפש את חברתי ובילה אתי את שעותיו החופשיות מהוראה.

ריגר לימד היסטוריה כללית, היסטוריה יהודית וספרות בבית הספר הריאלי. בנוסף להוראה בבית הספר הוא ארגן שיעורי ערב להשתלמות, ובתוך כך יזם קורס לתנ"ך בצורת סמינריון והזמין אותי להשתתף בו. הרציתי שם על בית המקדש של שלמה המלך והסברתי באמצעות רישום על הלוח את הארכיטקטורה של הבית.

בסוף שנת הלימודים יצא ד"ר בירם לחוץ לארץ, וריגר קיבל ממנו מכתב האומר: "...שנינו לא נוכל להישאר במוסד אחד. תקבל אתה את הנהלת בית הספר, או תעזוב אותו." הדבר היה פתאומי; בירם לא נתן כל סימן לכך במשך כל השנה. היה ברור שבירם משוכנע שריגר רוצה לדחוק את רגליו ממשרתו. ריגר החליט לעבור לגימנסיה הרצליה בתל אביב.

לא עברו שלוש שנים ובירם הכיר במשגה שעשה ובטוהר כוונותיו של המורה הצעיר, כאשר ריגר סירב לקבל תוספת למשכורת מהוועד המפקח של בית הספר הריאלי. בירם כתב לאליעזר מכתב שבו ביקש את סליחתו ואחר כך ביקר אותו ביקור ידידותי בביתנו בתל אביב.

נישואים ומעבר לתל אביב

עם בוא הקיץ שכח חברי את החלטתו שלא להיכנס בברית הנישואים לפני גיל 28. הוא גם הספיק להתגבר על הרתיעה שהיתה לו ממוסד הנישואים הבורגני, והחלטנו להמשיך את דרכנו בחיים יחד. הוא כתב על כך להוריו, ואמו השיבה לו כי בדקה את שושלות היוחסין של משפחות שני הורי ומצאה אותן מתאימות.

בינתיים אבי הזמין עבורנו מברלין – ללא ידיעתנו – חדר אוכל וחדר עבודה מודרניים ומפוארים, והציע לבנות לנו בית בתל אביב. לזה התנגד בעלי לעתיד בכל תוקף. הוא ראה בהצעה זו סוג של נדוניה, דבר שהוא סלד ממנו, משום שעמד בניגוד לגאוותו הגברית. אחרי דיבורים ושידולים רבים מצדי, הוא ניאות לקבל את הצעת הורי לבנות לנו בית בתל אביב. הורי רצו גם לערוך לנו חתונה מפוארת שישתתפו בה פקידי ממשלה גבוהים ובני העיר שאתם התיידדנו. דבר זה לא היה לרוחנו, ולא היה לנו בו כל עניין.

בחרנו לערוך את טקס הנישואים בחשאי, במשרד הרבנות בירושלים. ביום ו' יצאנו מחיפה ברכבת בחברת הורי וגיסתי (אשת אחי הבכור ששהה באותה עת בחוץ לארץ). בדרך פגשנו במקרה את אחי יהושע, והוא הצטרף אלינו לנסיעה לירושלים.

הגענו לירושלים ביום ו' וגרנו במלון אמדורסקי, במורד המדרגות של רחוב דוד [בעיר העתיקה]. ביום ראשון, 21 בדצמבר [1921] ב־10 בבוקר, יום שטוף שמש אחרי שלושה ימי גשם, יצאנו מהמלון למשרד הרבנות בירושלים. בדרך קנה לי ריגר את טבעת הנישואים. הוא עצמו לא רצה לענוד על אצבעו טבעת המסמלת שייכות.

במשרד הרבנות בילינו זמן מה במילוי הכתובה. בינתיים הופיע שם בתלבושתו המפוארת הרב הספרדי יעקב מאיר, שהיה

הרב הראשי של שתי העדות בארץ, האשכנזית והספרדית. חתני אמר לי בבדיחותא: "אם נגזר עלי להתחתן, כדאי שזה ייעשה על ידי רב ספרדי בטקס ספרדי" (את הרעיון הזה הוא השמיע באוזני כבר פעמיים קודם לכן). ניגשתי אל אבי וביקשתי לפנות לרב הראשי כדי שיסכים לחתן אותנו. התברר שאבי פגש את הרב יעקב מאיר באירופה במרחצאות קרלסבאד. הוא פנה אליו מיד בבקשה לערוך לנו חופה וקידושים. הרב הסכים, אך העמיד תנאי שזה ייעשה במהירות, כי נקבע לו ריאיון עם הנציב העליון הרברט סמואל בעוד חצי שעה. תכף העמידו חופה, והרב אמר את הברכות בִּחָן ובצחוק, בטקס פשוט ובלתי נשכח. העדים של אליעזר ריגר היו ידידו פרופ' א.ל. מאיר ואביו, ומצדי היו הורי ואחי יהושע ברנדשטטר.

למחרת עברנו לגור בתל אביב. גרנו בפנסיון, אצל אלמנה מלטביה, גברת אהרנוביץ, אישה יקרה וטובה. כל יום היא היתה מכינה לנו תרנגולת מבושלת לארוחת הצהריים. מולי, ליד שולחן האוכל, ישב הדייר השני שגר בפנסיון, מר אסטרמן, אחד מאבות העיר, יהודי פיקח ומלומד מאוד. הוא היה גיבן, בשנות החמישים לחייו, וניהל רומן עם הפועלת בבית, בחורה בת שמונה־עשרה. שיחתו המעניינת של מר אסטרמן לא חיפתה על נימוסי האכילה הרעים שלו, אשר גרמו לכך שהקאתי כל מה שאכלתי ברגע שחזרתי לחדרנו. [ייתכן שהבחילות של אמא היו קשורות גם לתחילת הריונה].

החצר של דירת הגברת אהרנוביץ, שכבידה גרנו עד שהסתיים בניין ביתנו, היתה מלאה חומרי בניין, והסתובבו בה פועלים שכנו באותה עת בקרבת מקום. אך גברת אהרנוביץ לא חששה שהפועלים יגנבו מתוך הסל הפתוח בחצר, שבו החזיקה את הסדינים ואת הכביסה. ראוי לציין שעד שנת 1935 – כאשר התחילו להגיע ארצה פליטים מגרמניה – איש לא נעל את ביתו

עם מפתח. הייתי באה לתל אביב ונכנסת לדירתו של אחי, שלא היתה נעולה גם כשהיתה ריקה מאדם.

זמן קצר אחרי בואנו לתל אביב באה חנה ריגר ארצה והצטרפה אלינו. היא הקדימה את בעלה, שהיה צריך למכור את ביתם ואת החנות בגריבו. היא ישבה אתנו בחדר אחד בפנסיון שבו גרנו, בלי להתחשב באי הנוחות שגרמה לבנה, עד שהחליטה לעבור לבית מלון.

אליעזר ריגר העריץ את אמו וראה בה את היצור הנשגב ביותר בעולם. היא היתה אמנם אישה מעניינת ואינטליגנטית, אבל אגוצנטרית ביותר. היא מעולם לא סלחה לשלוש כלותיה על "גזלת" בניה.

היו לחנה דעות משלה ותגובות חזקות על כל מה שקראה בעיתונות. היא לא סבלה דעה מנוגדת לשלה מצד בנה האהוב, והאשימה אותו בכך שהתרחק ממנה. הבן, מצדו, השתדל להסביר לאמו החכמה את דעתו, וכך נתגלעו ביניהם ויכוחים שהסלימו תכופות למריבות קשות והכבירו מאוד על חיינו. לפעמים התקשה אליעזר לסלוח לאמו על התפרצויותיה ההרסניות, ונמנע מלבקרה במשך ימים ארוכים. הייתי צריכה אז תמיד להרגיע אותו ולהפציר בו לבקר אותה. במשך שנים ניסיתי להוכיח לו כי יחסה אליו חולני, וכי עליו להשלים עם עובדה זו ולהסכים עם דעותיה. אחרי שנים, כאשר נהג בדרך זו ומיעט להתווכח אִתָּהּ, היחסים ביניהם השתפרו, אך היא עדיין לא היתה מאושרת לגמרי כי הבינה בחוכמתה את סיבת הכניעה מצדו.

אליעזר מצא מגרש על גבעה שחלשה על כל הסביבה ועל הפרדס שמתחתיה (לימים היה זה רחוב ביאליק) [הבית עומד על תלו, וכתובתו היום רח' ביאליק 24]. כאשר סיפר לחבריו המורים בגימנסיה על המקום שבו יבנה את ביתו, הם התפלאו על העזתו להתרחק כל כך מן היישוב, שהתרכז באותם ימים

ברחובות גרוזנברג ונחלת בנימין. הבית האחרון ברחוב היה בית ההסתדרות. חבריו של אליעזר יעצו לו להצטייד באקדח בשל הסכנות הצפויות לבית הבודד והמרוחק משכנים.

המורים בגימנסיה שמחו בנו מאוד וערכו לנו חגיגה קטנה. הגברת דבשה אמירה התיידדה עמי במיוחד. קשרנו קשרים עם ד"ר [חיים] וגברת הררי, ביקרנו אצל ד"ר [בן-ציון] מוסינזון ואצל [חיים] בוגרשוב. חיבבנו במיוחד את מר [צבי אריה] אורלוב, המורה להתעמלות, שגילה עניין רב בתנועת הצופיות.

בניית ביתנו הקטן גרמה לנו הרבה צרות. הנחת צינורות המים מרחוב אלנבי עד לגבעה שלנו עלתה לנו בשישה חודשים של ריצות בלתי פוסקות לעיריית תל אביב ובהבטחות שווא חוזרות ונשנות, עד שהביאו מים למקום והיה אפשר להתחיל בבנייה. לאחר מכן, הצורך להשגיח על הפועלים חייב ביקור יום-יומי במקום. זו היתה משימה לא קלה, בגלל המרחק שבין המגרש לפנסיון שבו גרנו והחולות שצריך היה לעבור כדי להגיע לאתר הבנייה.

הבית שלנו היה אחד הבתים הראשונים שנבנו על ידי [פועלים שהם חברי] ההסתדרות. משרד העבודה של ההסתדרות היה אמור לבקר באתר הבנייה יום-יום כדי לפקח על העבודה ולמנוע שיבושים בעבודת הבניין. העובדים עדיין לא הספיקו להתמחות ולא דייקו במילוי הוראות התוכנית, ולמרות ההשגחה של הארכיטקט, מר לוי, נעשו כל יום שגיאות. כך, למשל, הקטינו באופן ניכר את ממדי היסודות, ולכן קיבלנו חדר קטן יותר מהמתוכנן.

גרנו בפנסיון עשרה חודשים עד שכניית הבית שלנו הסתיימה. הבנייה של שני חדרים ומטבח נמשכה עד הסתיו, ונכנסנו לבית רק חודשיים לפני שנולדה בתנו הבכורה חמוטל, באוקטובר אותה שנה.

הורי הזמינו לנו רהיטים יפים ומודרניים מברלין – חדר אוכל נוח ומשובח עם שני מזנונים, שולחן אוכל וכיסאות, וחדר עבודה

מפואר עם ארון ספרים ענקי, שולחן כתיבה ושולחן תה. ראינו את הרהיטים שלמים וללא פגם כשהגיעו למחסני המכס, אך בדרכם משם לביתנו הם סבלו קשות מההובלה הבלתי יעילה שעשו הפועלים היהודים שלא הוכשרו לכך עדיין. כל הריהוט נזקק לתיקון של נגרים. נוסף על כך, היה עלינו להחליט על מה לוותר, כי הדירה לא היתה מספיק גדולה לכל הרהיטים; בבית היו רק שני חדרים וחצי. ויתרנו כמובן על רהיטי חדר האוכל הבורגניים, אך שמרנו על ארון הספרים הגדול, בעל שלושה חלקים, על שולחן כתיבה כבד וגדול עם כיסא מתאים, ועל שולחן משחקים עגול עם שני כיסאות; כמה מהרהיטים עדיין בשימוש גם היום.

לאליעזר ריגר, מנהיג הנוער המטיף לשינוי ערכים ולעיצוב צורות חיים חדשות, היו עכבות פנימיות. הוא התקשה לקבל את מצבו החדש כבעל בית וכבעל לאישה הרה. קשה לדעת אם העכבות הללו נבעו מיחסו השלילי למוסכמות ולמוסדות בורגניים או מאהבת החופש העמוקה שלו.

חמוטל נולדה בסתיו 1922. למרות ביטחונה של בעלי שלא יהיה לו כל יחס לרך שייוולד לפני שיגיע לגיל ההתבגרות – גיל 12 ומעלה – התעניינותו בתינוקת העמיקה מהר מאוד. כבר ימים אחדים אחרי הולדתה הוא הודה לפני שהוא מרגיש קשר כה אמיץ לקטנה, שהיה מוכן לתת לה את חייו. אבל לא היה צורך בכך. הוא נהנה מכל התופעות הקטנות בהתפתחותה ובגידולה, וכבר בחג החנוכה רקד עם התינוקת על זרועותיו לפני נרות החנוכה הדולקים.

חמוטל היתה לו מקור של שמחה ואושר. מרגע שידעה ללכת היתה יוצאת לקראתו בשוכו מבית הספר, ומחכה בראש הגבעה הקטנה שעליה עמד הבית. ברגע שראתה אותו מתקרב לבית, רצה לקראתו. במרחק מה היתה נעמדת, ומברכת אותו בקידה עמוקה ובמילות שמחה. גם הוא ענה לה באותה צורה, וכך התקרבו שניהם

לדלת הכניסה – היא בהליכה לאחור תוך קידות, והוא אחריה. התמונה דמתה לטקס של פגישת מלכים. לכבוד חמוטל, התחלנו לערוך טקס של קבלת שבת ולהקפיד על שמירת החגים.

סיום כתיבת ספר ההיסטוריה והקמת תנועה למען תוצרת הארץ

השנה הראשונה לנישואינו היתה אחת השנים הקשות ביותר בחיינו המשותפים. בתל אביב התחיל ריגר ללמד היסטוריה בגימנסיה הרצליה ובסמינר למורות [בית המדרש למורות], והיה מתכוון לכל שיעור שנתן ביסודיות האופיינית לו.

ספר ללימוד היסטוריה, "תולדות הזמן החדש – מתקופת ההשכלה עד זמננו", שהתחיל לכתוב עוד בחיפה ושעל כתיבתו שקד כשנתיים, היה בדפוס בהוצאת דביר, והיה עליו לעבור על ההגהות. הספר יצא לאור בשנת 1923. ביאליק העריך מאוד את לשון הספר – את דיוקה, קיצורה ובהירותה – והתפעל במיוחד מן ההקדמה. כאשר נפגש ריגר עם פרופ' [ריקוד מיכאל] קבנר מהאוניברסיטה העברית בירושלים, הביע ההיסטוריון הנודע את הערכתו המקצועית לספר, שנכתב כספר לימוד לבית הספר. אחר קום המדינה דיבר ריגר על רצונו להוציא מהדורה מתוקנת, אך הוא דחה את הטיפול בספר, ועם השנים נדחק ספרו משוק ספרי הלימוד [הספר שימש תלמידי תיכון במשך יותר משלושה עשורים].

את שארית זמנו הקדיש ריגר לפיתוח תנועה למען תוצרת הארץ ולארגונה. הוא התקשר עם בעלי בתי חרושת מסוגים שונים וערך עם פגישות, שהתקיימו תמיד בבית, על פי רוב בשעת ארוחת הצהריים. שעות הארוחות בביתנו היו זמן נוח לריגר לשוחח עם בעלי המלאכה ועם בעלי בתי החרושת. מר קריניצי, בעל בית חרושת לרהיטים, זכור לי במיוחד בתור אורח שכיח.

מובן שלא נשאר לו זמן לבילוי חברתי או לכל בילוי שנועד להנאה. במשך כל השנה הזו לא ביקרנו אף פעם בראינוע [סרט אילם], משום שלא נמצא זמן לכך. ריגר גם מעולם לא ביקר בנשף ריקודים – צורת בידור שלא נראתה לו יאה.

השאיפה של ריגר לתיקון דרכי החיים בארץ עברה לאורך חייו כחוט השני. כאשר ראה חשיבות במפעל שהיה יכול לעזור להתפתחות בני האדם, הוא לא חשש מפני הקשיים והמכשולים שאנשים קטנים יעזמו בדרכו, אלא התמסר בכל נפשו ליצירה החדשה. כאשר ראה שהמפעל עומד על רגליו, עזב ופנה לפעילות אחרת, ששוב מילאה את נפשו, ולא חסך מאמצים להתמסר להקמת מפעל חדש.

בחייו הפרטיים לא נתן ריגר את דעתו על כל הדברים שמנעימים לבני אדם את חייהם. תענוגות החיים אפילו לא צפו על פני הכרתו. הוא האמין בכוח האיפוק וההבלגה: אין להיכנע למכאובים זעירים, ואסור להשתעבד לדרישות הגוף, אפילו לא לאכילה ולשתייה מעל לכמות שאדם מקציב לעצמו. האדם מצווה לשלוט על עצמו ועל יצריו, וחובותיו הציבוריות קודמות לחובותיו כלפי עצמו, ומכאן גם כלפי משפחתו. כאשר נפגשנו בחיפה ב־1920, סבל ריגר מכאבי שיניים. הוא התגבר עליהם באמצעות סמי הרגעה. התברר שמעולם לא מצא זמן לגשת לרופא שיניים, עד שהיה צורך לעקור את אחת משיניו.

התנועה למען תוצרת הארץ

באותן שנים היה היישוב מוצף מוצרי יבוא, והתעשייה המקומית – שהיתה בחיתוליה – היתה זקוקה לעידוד כדי שיעדיפו את מוצריה. החשיבות החינוכית והמשקית של עידוד תוצרת הארץ העסיקה את אליעזר ריגר כבר בשנת עבודתו בחיפה. עם בואנו לתל אביב

הוא התקשר עם אנשים אחדים, שנראָה שהשאלה קרובה ללבם. יחד הם הקימו ועד של פעילים ובו: שכננו שלמה יפה, שגר בבית שמוֹלנו ברחוב ביאליק ושאתו קשרנו גם קשר של חברות; מרדכי ברנשטיין, שהיה אז מזכיר גימנסיה הרצליה (ואחר כך מנהל חברת "דביר"); ואלכסנדר יבזרוב [עזר].⁸ ריגר שימש יושב ראש הוועד. חברי הוועד שהיו הקבוצה המייסדת היו תמימי דעים בקשר לחשיבות מפעלם. הם חקרו את שאלות הייצור, משכו אליהם אנשים קרובים לכלכלה, ועסקו בחינוך היצרנים ובתעמולה במטרה להשפיע עליהם לשפר את תוצרתם. הם גם עסקו בחינוך הקהל, ובמיוחד הנוער, לקבל באהבה את תוצרת הארץ (כגון השוקולד המקומי הגרוע) ולהעדיף אותה על פני מוצרי היבוא המשובחים. התעמולה האינטנסיבית שהושקעה בהפצת הרעיון של עידוד תוצרת הארץ הדגישה את הערך החלוצי של מפעל זה, והשפיעה על חינוך ילדים ונוער בבתי הספר. באמצעות התלמידים הושפעו גם ההורים. התפשטות הרעיון של תוצרת הארץ היה דומה להתפשטות השפה העברית.

לתעמולה המסורה והאינטנסיבית היו תוצאות חיוביות. אחרי שנה אחת של תעמולה מאומצת נפתחה בסתיו 1923 התערוכה הראשונה של תוצרת הארץ בקלוב הציוני. כל היישוב מנה בימים ההם שמונים אלף נפשות. בתערוכה השתתפו שלושים יצרנים, וקהל רב מכל קצות הארץ גילה התעניינות. בתערוכה הוצגו מוצרים מיוחדים של כל העדות. יפות במיוחד היו עבודות הרקמה ועבודות קליעת הקש של התימנים. הסלים והמגשים הענקיים שלהם היו צבעוניים, יפים ובאיכות מצוינת. רכשתי בתערוכה דברים אחדים, אשר שימשו בביתנו שנים רבות. בעקבות התערוכה, הסוכנות עזרה בפתיחת חנות למכירת תוצרת הארץ.

בשנת 1924 יזם ריגר את ייסוד ביטאון התנועה למען תוצרת הארץ, שנקרא בשם "מסחר ותעשייה". עוזרו היה שלמה יפה.

אחר כך קיבל על עצמו אלכסנדר יבזרוב את הוצאת העיתון ומילא תפקיד זה שנים רבות.

התערוכה השנייה, שנפתחה ב-[8 באפריל] 1924, היתה הרבה יותר עשירה בתוצרת והתקיימה במקום גדול יותר.⁹ עם הזמן רכשה חברת הביטוח "יהודה" שטח נרחב על שפת ימה של תל אביב, וחברה של תערוכות מסחריות ערכה בו מדי שנתיים תערוכות. בתערוכות אלו הוצגו גם מוצרים מתוצרת חוץ שיובאו בידי יבואנים פרטיים ונמכרו ללא דמי תיווך.

"יריד המזרח" הראשון התקיים בשנת 1931 תחת סמל הגמל המעופף. היריד היה פיתוח של אותה התחלה צנועה, התערוכה הראשונה.

כאשר אליעזר ריגר הרגיש שקיומו והתפתחותו של המפעל – שהחל ביוזמתו – מובטחים, הוא הגיע למסקנה שאין עוד צורך בהתמסרותו, ומשך את ידו מהמפעל. ואמנם, "החברה למען תוצרת הארץ" המשיכה להתפתח, וירידי המזרח התיכון היו לשם דבר, אך עם הזמן נשכח מי יזם אותם, ואליעזר מעולם לא הוזמן אליהם.¹⁰

פרק ד

בשליחות קק"ל בארה"ב ופעילות ציבורית בארץ (1924-1927)

התארגנות משלחת הנוער לארה"ב

כעת הפנה ריגר את תשומת לבו לחינוך הנוער ולמציאת אידיאל שעשוי להלהיב את דמיונם של בני הנוער בארץ ובחוץ לארץ. הוא האמין בחיוניות של קשרי גומלין בין התפוצות ובין ארץ ישראל, וחשש שללא קשרים אלה עתידים יהודי העולם להתבולל בעמים שביניהם הם חיים. רעיון גאולת הארץ של הקרן הקיימת, האידיאל הסוציאלי והלאומי, נראה בעיניו אמצעי יעיל ויאה ליצירת קשרי גומלין כאלה.

הוא פנה לעסוק בנושא הבעלות השיתופית על אדמה הנרכשת כרכוש לאומי באמצעות הקרן הקיימת. הוא האמין שעל הקרן הקיימת לגאול את אדמות הארץ, כי רק זו הערובה להתחדשות הסוציאלית של עם ישראל, ושהחובה של גאולת הקרקע על ידי הקרן הקיימת צריכה לקבל ביטוי נאמן בחינוך הדור העברי הצעיר.

בימים ההם היה יוליוס ברגר, ממנהיגי הציונים הגרמנים, מנהל אגף הארצות דוברות האנגלית בקרן הקיימת. הוא היה אישיות בעלת מעוף וכוח חיוני רב. יוליוס ברגר פנה לריגר בהצעה

שירכיב קבוצה קטנה של אנשים ויצא אתם לארצות הברית כדי לאסוף כספים ולערוך תעמולה לטובת רעיון הקרן הקיימת.¹¹ הוחלט שריגר יצא לארצות הברית בראש משלחת של שלושה חברים. ברגר הציע את הגברת לוטה לויןזון, עיתונאית מאמריקה ותושבת ירושלים. גברת לויןזון היתה יושבת הראש הראשונה של "הדסה", והיה עליה לעזור לחברי המשלחת להכיר את העולם היהודי בארצות הברית. לתפקיד שני החברים הנוספים במשלחת הציע ריגר את חבריו המוכשרים מתקופת תנועות "צעירי ציון" ו"השומר הצעיר" – שלום שפיגל ושלמה הורוביץ, ששימש אז כמורה להיסטוריה בבית הספר הריאלי. אחרי היסוסים רבים, סירב הורוביץ להצטרף, אך שלום שפיגל קיבל את ההצעה ברצון.

השאירו את בתנו חמוטל בת השנה וחצי בחיפה, לטיפולן של אחותי, אם לילדה בת שמונה, ובסוף חודש אוגוסט 1924 יצאנו באונייה דרך טרייסט ללונדון. בלונדון היה על המשלחת לקבל את הניירות הדרושים לכניסה לארצות הברית, שהיו צריכים להישלח ישר לשם מהמשרד הציוני בניו יורק. כאשר הגענו ללונדון הוויזות עדיין לא התקבלו במשרד הציוני. החל חילוף טלגרמות עם ניו יורק וירושלים והתברר שנשיא ההסתדרות הציונית באמריקה, מר לואי ליפסקי, התנגד לבוא המשלחת ועיכב את משלוח הניירות. זהו תוכן אחד המברקים שלו: "אין אנו פראים אפריקנים ואין אנו זקוקים למיסיונרים של ציונות מארץ ישראל." כך נדחתה לחודשים נסיעתנו לארצות הברית.

במשך חודשיים אלה עבדו ריגר ושפיגל עם גברת לויןזון על שיפור השפה האנגלית שלהם. ביקרנו גם בתיאטרות האנגליים וראינו את השחקנית הנפלאה סיביל תורנדייק על הבמה, ושורה של שבע הצגות של ברנרד שואו. ביקרנו במוזיאונים, דבר שמשך אותי במיוחד, וביקרנו גם בבית הנבחרים האנגלי ונכחנו בישיבה האחרונה של ממשלת הפועלים בראשות רמזי מקדונלד.

אחרי חודשיים של ערפל וגשם כמעט בלתי פוסקים, עלינו סוף סוף על האונייה שהובילה אותנו לניו יורק [חברי המשלחת נסעו למרות התנגדותם של הארגונים הציוניים בארה"ב. משכורתם שולמה על ידי משרד קק"ל בירושלים]¹². מעניינת במיוחד בשבילנו היתה התרגשות הנוסעים האמריקאים שחזרו מביקור קרובים בארצות מוצאם, למראה הנמל ואנדרטת החופש. רבים מהם בכו בכי של אושר למראה ארץ הבחירה שלהם.

ניו יורק היתה טבולה בשמש בהגיענו לנמל – תקופת הקיץ האינדיאני (Indian summer) – ומושלמת ביופיה.

למחרת בואנו היה יום ראשון וקיבלנו את ה"טיימס" הניו יורקי, ופה נגלה לנו לראשונה ההבדל התרבותי העצום בין לונדון לניו יורק. זה התבטא בעיתונות היומית הטובה של לונדון לעומת העיתונות של ניו יורק. היה גם הבדל ניכר במנהגים ובאטמוספירה ששררה באמריקה הצעירה לעומת אנגליה בעלת המסורת ארוכת השנים. זה התבטא גם בלבוש האנשים ובאיפור: הנשים ברחוב לבשו בגדים צעקניים, לא תואמים. בעלי טען כי במשרד הקרן הקיימת שבו עבד היה לכל אחת מן המזכירות והכתבניות פרצוף משלה, אך כאשר ראה אותן מאופרות ברחוב, לא היה יכול להבדיל ביניהן, כי לכולן היתה אותה צורת שפתיים בצבע אדום צעקני.

משלחת הנוער

בארצות הברית הכין ריגר תוכנית עבודה. הוא היה משוכנע שרק על ידי חינוך הנוער והסברה של הרעיון הציוני יהיה אפשרי להגיע לתוצאות חיוביות למען הקרן הקיימת. חבריו קיבלו את דעתו, ומיד עם בואם התחילו לעבוד באופן אינטנסיבי. היתה זו שנה של עבודה קשה ומאומצת. בכל יום בילה

ריגר שעות רבות במשרד הקרן הקיימת [בעיר ניו יורק]. במאמרי הסברה ב"ניו פלשתיין" [ביטאון ההסתדרות הציונית בארצות הברית] תיאר את העבודה היוצרת והקשה הנעשית בידי החלוצים בארץ ואת הערך הלאומי הגדול שיש לפעולות הקרן הקיימת.

בעזרת חבריו, לוטה לוינזון ושלוש שפיגל והאמריקאי מקס רוד [Max Rhoads], ייסד את תנועת הסטודנטים הציונית "אבוקה".

הוא נתן הרצאות רבות ובילה ימים רבים בנסיעות לערים שבהן היו מרכזים של חיים ציוניים. הוא עמד בקשר עם ראשי החינוך בערים שונות, אשר עזרו לו בעבודתו. הוא יצר קשרים עם המחנכים ועם אנשי הרוח הפעילים בניו יורק, בעיקר שמשון בנדרלי ומרדכי קפלן, יוצר התנועה להתחדשות היהדות [וליימים בעלה השני של אמא]. הוא היה פעמים אחדות בבוסטון, שם היה בקשר עם צעירים פעילים בתנועה הציונית, ביניהם אנה מינץ.

חלק מההרצאות שנתן התפרסמו ב"ניו פלשתיין" וב"ג'רוזלם פוסט". החל מחודש ינואר הופיעו ב"ניו פלשתיין" ארבעה מאמרים של ריגר, שבהם ניהל ויכוח עם הרב [מאיר] ברלין, ראש מפלגת "המזרחי", על החיים הדתיים של החלוצים בארץ. ריגר הבליט את הרליגיוזיות [הדתיות] העמוקה המאפיינת את הנוער החלוצי וממלאת את עבודתו בארץ ברגש של אמונה וקדושה. הוא ראה בעבודתם תופעה דתית והביא כדוגמה את הרוח המוסרית המפעמת בנפשות הצעירים ובמנהגיהם. ריגר הודה כי בני הנוער לא שומרים על חוקי העירוב ועל טבילה במקווה, ואין להם בית כנסת עם רבנים, חזנים ושמשים וגם לא מטבחים כשרים. לעומת זאת, צעירים אלה מלאים שמחת יצירה ועבודה, מקיימים ימי חג ושבתות, וניכרת בקרבם שאיפה מתמדת לתיקון עצמי ולתיקון

עולם. הוא ראה בחייהם "טלית שכולה תכלת", שאין בה צורך בציצית. לדעתו, הדת בארץ טרייה וחיונית יותר מכל מקום אחר. הוא טען שהגישה של אנשים דתיים הדורשים מצעירים בעלי הלך רוח רדיקלי – שספגו את התרבות האירופית המעודנת והפכו לפועלים פשוטים – שישמרו את מנהגי הדת של יהודי קסריליבקה, מלמדת על חוסר הבנה פסיכולוגית.

זוכרת אני שיחה אחת עם שלום שפיגל, אשר הזהיר את ריגר שלא להדפיס את המאמר הביקורתי נגד הרב ברלין, כי אין זה מן החוכמה לרכוש שונא בעל השפעה שיכול להזיק. אך היסוסים ממין זה מעולם לא השפיעו על ריגר.

לרגל פתיחת האוניברסיטה [העברית] עורר ריגר את שאלת היחס בין הפרופסורים ובין עובדי האדמה. יש חשיבות רבה לכך שהפרופסורים, אשר באים מהאוניברסיטאות של העולם הגדול ומביאים אתם את השקפות עולמם ואת המדע שלהם, יהיו בקשר עם בוני הארץ. במספר מאמרים שהתפרסמו ב"ג'רוזלם פוסט", ביניהם "תרבות ותרבות אדמה", כתב ריגר בשבח הקשר שבין האוניברסיטה על הר הצופים ובין החקלאות בארץ.

ב-25-26 באפריל יזמה משלחת הנוער כנס גדול בעיר ניו יורק: Palestine Conference of Jewish Youth Organizations, בחסות הארגונים הבאים: Junior Mizrachi, Junior Hadassah, League, Intervarsity Menorah, Hechalutz, Hashomer Hazair Young, Young Judea, Young Israel, of the Jewish Youth People's League of the United Synagogue.

[כשראש הלשכה האמריקאית של קק"ל, ס. אבל (S. Abel), נפטר באופן לא צפוי במרס 1925, הלשכה הראשית בירושלים הציעה למנות את אבא לממלא מקומו לשנה, עד שיימצא מחליף קבוע. אבא הגיש את מועמדותו, אך עקב התנגדותם של לואי ליפסקי והרב ברלין, המינוי לא יצא לפועל.¹³]

מנחם אוסישקין

עזבתי את ארצות הברית כבר בתחילת חודש מאי [1925]. געגועי לבתנו חמוטל גברו, והחלטתי לחזור ארצה לבדי, אף שחמוטל היתה בידיים טובות, אצל אחותי אשר התמחתה בטיפול בילדים. בהיעדרנו הם גרו בבית הורי הכרמל. חמוטל קראה לאחותי "אמא", כיוון שבשם זה שמעה את בת אחותי קוראת לאמה. לי היא קראה בשם "אבקלה", שם ששימש כינוי בביתנו. היא אמרה לדודתה שעלי להישאר עם אביה, כי גם הוא זקוק לאם, ולה הרי יש אמא. במאי, כשחזרתי, חמוטל לא ששה לקראתי.

ריגר אמר לי שהוא משקיע בעבודה כל כך הרבה מעצמו, שהוא מרגיש סחוט וחש צורך לחזור ארצה כדי לשאוב בה כוחות ולהתחדש. בינתיים הגיעו מהמשרד בירושלים ידיעות לפיהן היו למנחם אוסישקין, מנהל קק"ל, תוכניות לבוא לאמריקה אחרי הקונגרס, והוא דורש מריגר להישאר שם שנה נוספת כדי לעזור לו. בכל יום הגיעו לריגר טלגרמות עם פקודה מפורשת להישאר בניו יורק, להמשיך בעבודתו ולהכין את הקרקע לבואו של אוסישקין. המכתב הבא מאוסישקין נשלח לריגר ב-19 ביוני 1925:¹⁴

אני קורא את כל מכתביך, שאתה שולח אל הלשכה הראשית, אל א' ברגר ולד"ר גרנובסקי, אתה והחברים שלך בעבודה וברור לי המצב באמריקה. אולם הוא לא הפתיע אותי כלל וכלל, נבאתי את זה לפני שנה. אבל יש הבדל גדול בין המצב של השנה שעברה עד המצב של היום. עכשיו אנחנו כבר נמצאים בתוך קיומה של הקהק"ל, בכל אופן בעד [כך במקור] התפתחותה באמריקה, ואתה שהיית מהמתחילים במלחמה הזאת, מחויב אתה גם להמשיך אותה. אני יודע, שהרבה מרץ והרבה עבודה השקעת באמריקה, במשך הזמן

שהנך שם, אני יודע, שהרבה עגמת נפש ומעט נחת היה לך שמה, אולם עכשיו אי אפשר שתעזוב פתאום את אמריקה ותפסיד כליל את המעט שהשגת...

ועוד דבר, שזה העיקר. קשה עכשיו להגיד, מה יוחלט בקונגרס בעניינים של הקהק"ל ומה אחליט אני בדבר נסיעתי לאמריקה. אם זה גם קשה לי למדד מאד מהרבה טעמים, אבל בכל זאת אם התוצאות של הקונגרס תהיינה כאלה, שיהיה לי מקום להמשיך את העבודה בקהק"ל, אז אני מרגיש חובה עלי, לעשות גם באמריקה את אותה המהפכה לטובת הקהק"ל, שעשיתי בקיץ שעבר באירופה. ובתנאים ידועים, אסכים לבוא לאמריקה תכף לאחר חג הסוכות. אבל מובן, שבכלל נחוץ יהיה, שאחד מחברי הדילגציה יהיה שם, ז.א. אתה תהיה כבר על המקום ותחזיק את אותם הקשרים, שעלו לך ליצור במשך זמן היותך שם. מפני כל הטעמים האלה אני חושב, שיש לי רשות מוסרית לדרוש ממך שלא לעזוב את אמריקה, לחכות לתוצאות הקונגרס ומוינה אשלח לך טלגרמה, אם תהיה מחויב לעבוד עוד שנה באמריקה או שאוכל לתת לך את החופש לשוב לארצנו לעבודה. יש לי עוד רעיון, שגם כאשר תשוב לארצנו תבכר את העבודה בקהק"ל על מקום עבודתך בבית הספר. הפוך בדברי אלה ועשה, כמו שאני דורש ממך, אתה עוד צעיר בעבודה ציבורית וכדאי אולי לפעמים לשמוע לדרישות איש, שיש לו ניסיון בעבודה זו מהרבה והרבה שנים ושנים. אני חושב, שתתחשב עם דברי אלה ותודיעני, שאתה נשאר באמריקה.

יש לי הרגשה שאילו המכתב של אוסישקין היה אדיב יותר ואילו בא עם הצעה לחזור ארצה כדי להתחדש ולהחליף כוחות, היה ריגר מסכים להמשיך את עבודתו באמריקה. אך הדבר החשוב

לו ביותר בחיים היה הרגשת החופש, והגישה הדיקטטורית של אוסישקין לא היתה לרוחו!

מכל מקום, אוסישקין לא סלח לריגר על סירובו. הוא רדף אותו ומנע כל אפשרות להתקדמותו בכל מקום שבו היתה לו השפעה כלשהי, כמו למשל סיכול כניסתו של ריגר לאוניברסיטה ב־1934. כך רכש לו ריגר שני שונאים רמי דרג בתקופה האמריקאית הזאת: הרב ברלין ומנחם אוסישקין.

אחרי ועידת וושינגטון (ביולי 1925), כתב לי ריגר: "כמעט שבוע ימים בילינו בווינגטון. מחר בבוקר הנני נוסע לסנט לואי. כעת, לאחר ועידת וושינגטון, כמעט שנתבררו הדברים לגמרי: בתקופת הקיץ אין כל אפשרות לעשות פה עבודה פורייה (דרך אגב, בוועידת וושינגטון קיבלו החלטה של תודה למשלחת שלנו והבעת שביעות רצון מעבודתנו החשובה), לכן החלטנו לצאת כבר ביום ה־25 ביולי במז'סטיק [שם של אונייה]... נבלה שבוע ימים בפרזי ואחר כך דרך מינכן ניסע לווינה, שם תתחיל ישיבת הקרן הקימת ביום ה־12 באוגוסט. נשאר עד סוף הקונגרס [הציוני], זאת אומרת עד סוף אוגוסט כמעט... הייתי רוצה להתחיל כבר חיים חדשים בארץ ישראל. השנה הזאת היתה רבת ניסיון בשבילי והנני מקווה שאלמד ממנה הרבה."

החזרה לארץ והפצת רעיונות קק"ל

אחרי חודשי הקיץ החמים בחיפה חזרתי הביתה לתל אביב וחיכיתי לשובו של בעלי מחוץ לארץ. כאשר עזבנו את תל אביב לפני שנה, היה ביתנו במרכז העיר. בינתיים גדלה תל אביב ונבנו בתים חדשים עד רחוב גורדון. תל אביב היתה מלאת חיים, עיר עליזה ומעניינת.

כשריגר חזר ארצה היתה לו הצעה מהקרן הקיימת לישראל

לנהל את מחלקת מזרח אירופה של הקרן. הוא נסע לירושלים בקשר לכך, אך חזר הביתה מאוכזב במידת מה, מפני שההצעה לא כללה את השתתפותו בהנהלה הראשית של קק"ל, ורק בתנאי זה הוא היה מוכן לקבל את העבודה.

ריגר חזר להוראת ההיסטוריה בגימנסיה הרצליה. כנראה היו לו עדיין ספקות אם לקבל את המשרה, כי יום אחד הוא הציע לי לנסוע לירושלים כדי לראות אם אמנם רוצים אנו להעתיק את מושבנו לעיר הקודש. העיר עשתה עלינו רושם רע. האבק אשר עלה ברחוב יפו, הרעש ברחוב וחוסר הניקיון היו מדכאים. כאשר חזרנו לתל אביב בערב ונכנסנו לרחוב הרצל המואר והאינטימי שמחנו להמשיך לחיות בעיר זו.

[במכתב מ-25 באוגוסט 1925 כתב אבא לאמא: "בעוד שלשה שבועות סוף סוף אראך... אני עומד כעת לפני השאלה הקשה: אם לעבור לירושלים לקק"ל או להשאר בתל אביב. ברגר הודיעני אתמול, שאחרי שדיבר באופן בלתי-רשמי עם הדירקטורים בא לידי ההכרה, שעכשיו עוד לפני שנכנסתי בעבודה אין כל אפשרות שאכנס להנהלה. אמרתי לו, שאתן לו את תשובתי היום או מחר, אם אני בכל זאת ארצה לקבל עבודה בלשכת הקק"ל. ובאמת אין אני יודע עוד מה להשיב. מצד אחד המח רוצה לצאת את ההוראה בתנאים השווררים בחינוך בארץ. מצד שני עבודת הקק"ל תגזל את כל זמני, תכריחני לצאת לעתים לחו"ל ואהיה לפקיד, עמדה חברתית לא-נעימה לפעמים בא"י..."¹⁵]

במכתב מ-25 בספטמבר 1925 מהלשכה הראשית של קק"ל מוצע לאבא לנהל מדור חדש שרוצים להקים בלשכה הארץ ישראלית, שיעסוק בחינוך הלאומי של הנוער: "במלוי התפקיד הזה תוכל לעמוד ברשות עצמך וגם לעמוד בקשר עם הלשכה הראשית ותוכל גם למלא את עבודתך זו בשם הלשכה הראשית... הנני לבקש אותך גם, להתיחס אל כל האמור כאל דבר סודי, כי

המנהלים בתל-אביב יכולים להעלב על כל דבר פעוט.¹⁶ אברהם גרנובסקי, מראשי קק"ל (לימים גרנות), כתב ליוליוס ברגר ב־30 בספטמבר שריגר רוצה את התפקיד בתנאי שיהיה כפוף רק אליו (לגרנובסקי), ולא יהיו עליו ממונים אחרים, ושאת התנאי הזה קק"ל לא מוכנה לקבל.¹⁷

ריגר סירב אמנם לקבל משרה בקק"ל, אך המשיך להתמסר להפצת הרעיונות והאידיאולוגיה של קק"ל. גאולת הקרקע נראתה לו בתקופה ההיא עיקר העיקרים בבניין יישוב בריא בארץ. נלהב, הקדיש לנושא את כל זמנו הפנוי מחובותיו בגימנסיה, פיתח רעיונות וכתב מאמרים על נושא הבעלות על הקרקע. הוא הושפע מספריו של הפילוסוף וההוגה החברתי האמריקאי הנודע הנרי ג'ורג', שהיה אביו הרוחני של רעיון הרפורמה הקרקעית. הוא שפיתח את הבסיס המדעי לדיון ברעיון זה, והביא להכרת העולם הנאור בחשיבות המכרעת של בעלות המדינה על הקרקע.

באותה תקופה עמד ריגר בקשר עם קמינר במשרד קק"ל בתל אביב. ריגר קיבל על עצמו הוצאת חוברות המוקדשות לשאלות קק"ל בשם "הנוער והארץ", דו־ירחון שיצא בשנים 1926–1927.¹⁸ [בין הכותבים היו אוסישקין, ברגר, נשרי, לאה גולדברג, רחל (המשוררת) וי. בורלא.]

במאמר שנקרא "הנוער והארץ", כשם העיתון, ריגר כתב: "עתוננו זה 'הנוער והארץ' יחשוב לו לזכות מיוחדת אם יעלה בידו להעמיק את יחס הנוער העברי בעיר ובכפר אל העבודה החקלאית ואל מפעל גאולת הקרקע... 'הנוער והארץ' יבקש את קרבתם של היסודות העמלים בקרב הציבור הארץ-ישראלי, שנטל בנין הארץ מכביד ביותר על שכמם. אך עתוננו ישתדל להשמר מכל רוח מפלגתית, כמו שעצם מהותו של נוער בוחלת במפלגתיות. אין זה רוצה לאמר שכלי מבטאנו זה יפזל לכאן ולכאן מתוך העדר כוון מסוים. תהיה לנו הדרך שלנו, דרך הנוער. הנוער מבקש את

האמת הנצחית והצדק המוחלט, המפלגה – אמת זמנית וצדק ותרני."

ובהמשך: "[עיתון 'הנוער והארץ'] ינסה להשפיע על הנוער העברי שבתפוצות ולהיות מושפע ממנו. וגדולה מזו, 'הנוער והארץ' ישתדל לטפח גם קשרים עם תנועת הנוער הכללית... יש להניח שהנוער העברי בא"י על פי עצם מהותו יקרב את בני-הנוער של העמים האחרים, יאסור מלחמה על המלחמה, על שנאת הגזעים, איבת העמים ועל התככים והנרגנות ההדדיים ויבקש תדיר את הקווים המשותפים שבין כל עם ולשון עד כמה שיש בהם משום התגלות האנושיות הטהורה."

במאמר "זיקת גומלין" ציין ריגר את התפקיד הדינמי שהיה לקרן הקיימת בכל המפעלים החשובים של אותה תקופה, ובהמשכו כתב כך: "בשביל הנוער שלפני המלחמה היתה הציונות אידיאל מהפכני גדול, אך כיום נקלע הנוער העברי בין אידיאלים רדיקליים יותר: קומוניזם, פציפיזם ופאן-אירופיזם, או שהוא מהלך שומם בלי כל אידיאלים. קיים קיפאון בהתיישבות. במצב העניינים הנוכחי אין לנוער הציוני או לחלוץ תקווה להיאחז בקרקע ארץ ישראל, כי חסרה קרקע וחסרים האמצעים הדרושים להתיישבות של קומץ הצעירים שמצפון ציוני פועם בהם. שומה על קומץ זה לצאת מנרתיקו ולקחת חלק פעיל בהסתדרות הציונית. מקומו לא רק בחזית הישראלית אלא גם בחזית הגולה." ריגר קרא לנוער לקחת חלק בפעולות ההסתדרות הציונית, לצאת לגאולה ולעבוד לטובת הקרן הקיימת, שהתנדבות הנוער תוסיף לה עוצמה.

תנועת "הצופים"

לאחר שובו מארצות הברית התקשר ריגר עם תנועת "הצופים" בארץ, ויחד עם צבי אריה נשרי [אורלוב], אריה כרוך ויעקב

שפירא, דבק באי תלותה הפוליטית של תנועת נוער זו. הייעוד החינוכי עמד בראש מעייניו, והוא לא היה מוכן לרתום את התנועה לשום עגלה פוליטית.

[במאמרו מ־1927, "תנועת הנוער ובית הספר", שהתפרסם ב"החינוך", חוברת א', כתב: "ההסתדרות החשובה והמתאימה ביותר לבית-הספר היא הסתדרות 'הצופים' בא". על פי עצם מהותה ותכניתה שואפת הסתדרות 'הצופים' לחינוך עצמי של חבריה". ובסיכום: "בית הספר העברי בא"י מצווה איפא להושיט עזרה – ברוח ובחומר – לארגוני הנוער. עזרה זו – אין משמעותה שעבוד או אפטרופסות מתברכות. הנוער המאורגן יש לו צורך להתפתחותו באוטונומיה, בעמידה ברשות עצמי, בחופש".]

בדו"רחון "הנוער והארץ" הקדיש ריגר מקום רב לצופיות, וכתב שהצופיות עתידה להיות אבן שתייה בחינוכו של הציבור בארץ ישראל.

באותה תקופה באו מספר צעירים נלהבים מבין בוגרי גימנסיה הרצליה לביתנו כדי לקבל השראה והדרכה לפעולות חלוציות. אני זוכרת בחורים שהיו מעוניינים ביצירת חברה שיט ודיג בימה של חיפה. ריגר יצר קשר עם המורה להתעמלות, מר אורלוב, אשר עסק בצופיות והיה ראש "הצופים" בארץ. זוכרת אני פגישות עם צעיר או שניים שעודדו אותו לארגן תנועת "צופים ימיים", והיתה זו תחילת העיסוק במקצוע הימאות בארץ.

בין כל יתר עיסוקיו, במשך כל השנים היה ריגר פעיל בהסתדרות "הצופים".

חיים נחמן ביאליק¹⁹

[ביאליק עבר לגור ברח' ביאליק 22, סמוך לבית ריגר]. ביאליק היה אדם שהיה נחמד לבלות איתו. היינו נכנסים אליהם לפעמים

בלילות שבת. היה בית יפה, וגרו אצלם גם ההורים של מניה אשתו, שדיברו רק רוסית. לא היה לי הרבה קשר עם הזקנים. לא ידעתי לדבר רוסית – רק מילים אחדות – אבל הבנתי מה שדיברו. כשהיינו נכנסים לחצר, היינו שומעים דיבורים ברוסית. על יד שולחן ארוך בגזוזטרה ישבה קבוצה, ורבניצקי ביניהם (אני לא זוכרת את שמות הידידים האחרים). ברגע שעלינו על הגזוזטרה השתתקו פתאום, והתחילו לדבר עברית. זה היה כל כך משונה ומצחיק!

ביאליק אהב מאוד את חמוטל, ובכלל, הוא אהב ילדים. באותה תקופה לא כתב שירים, אלא עסק בשירת ימי הביניים, שעניינה אותו מאוד. אחרי כמה שעות של עבודה, הייתי שומעת אותו קורא: "חמוטל קָה־מוטל". חמוטל היתה יושבת בגן ועונה: "ביאליק קָה־פָּה־ליק", והוא היה יורד לשחק אִתָּה.

ב־1925–1926 הוא נסע לאמריקה. יום אחד, אליעזר ואני ישבנו ליד שולחן הכתיבה וכתבנו מכתבים, וחמוטל, בת השלוש וחצי, ישבה על כיסא נמוך ושיחקה ב"לתפור". פתאום היא אומרת: "אני רוצה לכתוב מכתב לביאליק." אליעזר לקח עמוד נייר נקי והיא קשקשה קשקוש. הוא קיפל את הנייר כמו שהיה, שם במעטפה, כתב את הכתובת של ביאליק ושלח את זה לארצות הברית. כתשובה, היא קיבלה מכתב נחמד עם "שיר לחמוטל" – שיר ידוע בגני הילדים [המכתב כיום בבית ביאליק]. כשחזר מארצות הברית הוא הביא לה ספר עם אילוסטרציות יפות מאוד.

החיים בתל אביב

בחודש אוקטובר 1926 נולדה שלומית, בתנו השנייה. באותה שנה ויתרנו על האזרחות הפולנית וקיבלנו ניירות (פספורטים) פלשתיניים. נדמה לי שב־1926–1927 באה ארצה להקת "הבימה",

והתחלנו ליהנות מהצגות תיאטרון; אלא שהן הועלו באולמות שכורים של הקונסרבטוריום, והצגות שנועדו לשעה תשע לא התחילו לפני עשר או עשר וחצי. היה קשה לחכות להופעת האמנים על הבמה, והדבר פגם בהנאה מההצגה. לעומת זאת, התיאטרון המברדח "המטאטא" היה מקור להנאה צרופה בימים אלה.

אני נזכרת בכיקור הראשון של קבוצת הכדורגל "הכוח" מווינה, אשר גרם להתלהבות רבה אצל הקהל הישראלי. העיתונות נתנה פרסום רב למאורע הזה, כאילו היתה לו חשיבות ממדרגה ראשונה בחיי הארץ. עם בוא הקבוצה התפשט בקהל בולמוס של הערצה והתרגשות, אשר קיבלו צורה של התפרצות היסטורית ממש. ריגור ראה בתגובה מופרזת זו למאורע ספורטיבי תופעה חולנית ומסוכנת. הוא כתב מאמר בעיתון "הארץ", שהיה כמים צוננים, והביע בו את הערכתו לחברי "הכוח", אך גם הוכיח את הציבור על חוסר חוש פרופורציה. שכננו, המשורר חיים נחמן ביאליק, ועורך עיתון "הארץ" [משה יוסף] גליקסון, העריכו את אומץ לבו וראו בו את "מצפון היישוב".

ביום חורף אחד ובו רוחות עזות וגשם סוחף שמעתי דפיקות על דלת המרפסת. כאשר פתחתי את הדלת עמד לפני אדם צעיר בעל פנים שחומים ותרמיל כבד על שכמו. הוא הציג את עצמו כסטודנט הודי הנמצא בדרכו הביתה אחרי גמר לימודיו בארצות הברית. הוא קיבל את כתובתנו במרכז של "החברה לשלום עולמי" בהמבורג, וביקש להתארח אצלנו בעת ביקורו בארץ ישראל. שמו היה בבאי פטל, והיתה לו חיבה מיוחדת ליהודים בגלל מקרה שקרה לו באמריקה: הוא נכנס פעם למסעדה וביקש להזמין ארוחת צהריים, אך המלצר סירב לשרתו בחושבו כי הוא כושי. הוא קנה עיתון בידיש ופרש אותו על השולחן לפניו, ואז קיבל ארוחה.

בבאי פטל נשאר בביתנו שלושה שבועות, עד שהגיע חברו

הנורווגי שאתו קבע להיפגש בחיפה. ריגר קישר אותו עם שלמה יפה לשם יצירת קשר מסחרי בינו ובין משפחת פטל בהודו. באותן שנים ריגר עסק בפעילויות פוליטיות. הוא היה חבר אספת הנבחרים השנייה מטעם "הפועל הצעיר". בקיץ 1927 השתתף בקונגרס הציוני ה-15 כבא כוח "הפועל הצעיר". במכתב ששלח הוא סיפר לי על הצלחת מאמציו להעלות את תקציב החינוך. אבל בסופו של דבר הוא חזר מהקונגרס מאוכזב, ואמר שלעולם לא יסכים עוד להשתתף בקונגרס שבו אין למשתתפים כל אפשרות להביע את דעתם ועליהם לחזור תמיד על דברי המנהיגות. צורה זו של ניהול קונגרס לא הלמה את רוחו של אדם עצמאי כמו אליעזר, שהיה לו הרבה להוסיף ממחשבתו העצמאית. אחרי הקונגרס הוא החליט להפסיק לעסוק בפעילות פוליטית, מתוך ייאוש מהמפלגתיות צרת האופק.

פרק ה

מפקח החינוך במחוז הצפוני ולימודי חינוך באוניברסיטת שיקגו (1932-1928)

מפקח החינוך במחוז הצפוני

בשנת 1927 הציעה גברת הנרייטה סאלד [מנהלת מחלקת החינוך של ההנהלה הציונית בארץ ישראל] לריגר, בהיותו חבר מחלקת החינוך, לשמש מפקח החינוך על בתי ספר עממיים במחוז הצפוני של הארץ. ריגר קיבל את ההצעה, ובסתיו 1928 עברנו לגור בחיפה. בשובנו לחיפה, אחרי שבע שנות מגורים בתל אביב, התרשמתי במיוחד משפע הפירות והירקות אשר מילא את החנויות. אמנם רוב המוצרים היו מיובאים מיוון (שסק) וממצרים, אך היו גם פירות מהתוצרת החקלאית של הארץ (לפני נסיעתנו כל הדברים האלה לא היו בנמצא).

ריגר אמר שבטבריה מתחיל "המערב הפרוע" של הארץ. נוף הארץ ונוף התושבים משתנה שם לרעה. הוא ביקר בבתי הספר של מושבות הגליל וסבל מאוד מהתחבורה הבלתי סדירה. ברוב המושבות היה עליו להשתמש בסוסים או בכל אמצעי תחבורה אחר שהזדמן. במקרה אחד, הוא נסע במונית מיבנאל לחיפה ובדרך, בקרבת

מסחה, היה חאן עתיק במצב של חורבה שהיה בשימושם של שודדים. בעלי רכב היו רגילים להזדיין באקדחים בעוברים בדרך זו. כאשר המונית שבה נסע אליעזר ריגר התקרבה למקום הפורענות, עצרו על ידם שוטרים בריטים וחיפשו במונית נשק. הנהג הספיק להחביא את נשקו מתחת לשרוולו, ובשעה שהשוטר סרק את גופו הרים הנהג את זרועותיו והנשק לא התגלה. הם המשיכו את דרכם בשלום. כאשר ריגר שאל את הנהג איך קרה הדבר, הוא ענה: "כאשר השוטרים התקרבו נפלה עלי רוח השם. תפסתי את האקדח ביד והרמתי אותו."

בביקוריו בבתי הספר, נהג ריגר ראשית לכול להשתתף בשיעור של מורה הכיתה. אחרי השיעור היה נוהג לשוחח עם התלמידים ועם המורים, ובסוף קרא לפגישה עם המורים וההורים, בידיעה שעל ההורים להשתתף בחינוך ילדיהם באופן פעיל ולדעת מה הם לומדים מהמורים.

בהכירו מושגים חינוכיים, קרו מקרים בשטח החינוך שהפתיעו את ריגר שוב ושוב. קרה שבכפר גלעדי נשאלו התלמידים מה דעתם – מי הרוב בארץ ישראל, היהודים או הערבים? הילדים צחקו על השאלה ואמרו, "כמובן שאנחנו, היהודים; אנחנו הרוב והערבים מעטים מאוד." זה היה בשנת 1928, כאשר היישוב עדיין היה קטן מאוד. ריגר שאל את ההורים לסיבת השקר הזה, והם ענו: "אנו רוצים לתת לילדינו ביטחון עצמי. היינו אחוז קטן ונרדפים בגולה, ואין אנו רוצים שילדינו יגדלו בהרגשת נחיתות כזו." בשביל ריגר, אשר האמין בחינוך לאמת בכל מחיר, היתה זאת מכה קשה, אך קשה היה להוכיח להורים, לחברי הקבוצה ואפילו לילדי המקום, שחינוך לשקר הוא תמיד פסול. הם היו בטוחים שהשיטה החינוכית שלהם היא הנכונה.

מעניינת גם ההרפתקה החינוכית שבה התנסה אליעזר ריגר בבית הספר של טבריה. גם בביקור בבית הספר העממי הוא נהג

על פי העיקרון שהיה חשוב מאוד בעיניו – עקרון השיתוף של ההורים בחינוך ילדיהם. אחרי ביקור בכיתות בית הספר היו לו הערות רבות על ליקויים בשטח הלמידה וגם על הרגלי ההתנהגות והניקיון בבית הספר. הוא זימן את ועד ההורים לישיבה יחד עם המורים והרצה בפניהם על הדברים החיוביים ועל הליקויים שמצא בניהול המוסד. העובדה שריגר הביע דעות שליליות על בית ספרם הרתיחה את דמם של המורים, והם שיגרו מכתב למחלקת החינוך בבקשה לסלק את המפקח הצעיר, אשר העז להלבין את פניהם בפני הוועד המנהל של בית הספר ופגע בכבודם לעיני הקהל בטבריה. המכתב נכתב בחריפות ומתוך התמרמרות גדולה. [טענות המורים התפרסמו באופן מפורט ותקיף ביותר ב"הד החינוך", כתב העת של הסתדרות המורים.²⁰]

מאורעות תרפ"ט בחיפה

באפריל 1929 נולדה בחיפה בתנו השלישית חגית. שישה שבועות אחר כך פרצו המאורעות בכל רחבי הארץ. בחברון נהרגו אז שלושים משפחות יהודיות. מרכז "ההגנה" של חיפה היה בבניין בית הספר הריאלי (לימים הטכניון). ערב אחד קיבלנו הוראה לעזוב את דירתנו שבהדר הכרמל ולעבור לאחד הבתים הקרובים יותר למרכז הדר הכרמל, שם התאספו כל המשפחות. היה זה בית ידידנו, בית הלחמי, ברחוב מרכזי יותר וקל יותר להגנה. לפנות ערב, קרוב לשעת העוצר, אספנו את הילדות ואת חגית בתוך סל וירדנו לביתם. מגזזטרת הבית ראינו להבות עולות מהפינה הצפונית של העיר התחתונה. היה זה בניין בית החרושת לגזוז של משפחת מילר שבו היו מרוכזים כל היהודים מהסביבה (ארד אליהוד) וקבוצת מגינים, ביניהם אחותי דבורה (לימים דבורה זייפר מור). לא ידענו מה קרה שם.

פתאום הופיעה דבורה. היא התעכבה בבית שבו היינו וביקרה אותנו לרגעים ספורים בדרכה – אותה עשתה בגנבה בין הגדרות – לבניין בית הספר הריאלי. לשאלותינו בדבר מקור הלהבות לא נתנה שום תשובה.

למחרת, כאשר אמי עברה ברחוב הרצל, באה לקראתה אשת הסנדלר מן העיר התחתית (אשר עבדה בבית הורי בתור עוזרת לפני שנים, עוד באירופה). האישה נפלה על ברכיה, נישקה את ידיה וסיפרה בבכי שדבורה אחותי הצילה את חיי כל המשפחות וכל היהודים שהיו בבית מילר. בית מילר עמד בתוך סמטה. בקומה התחתונה נמצא בית החרושת לגזוז, ובקומה העליונה היתה קבוצת "ההגנה", יחד עם משפחות הפליטים מארד אל-יהוד. כל כמה זמן עברו האוטומובילים המשוריינים של החיילים האנגלים ברחוב הראשי, ואז נעלמו הערבים מן הסמטה, והופיעו שוב והתקיפו את הבית ברגע שהאנגלים עברו. במשך יומיים הצליחה "ההגנה" להדוף את התקפות הערבים, אך בסוף זרקו הערבים לפידים דולקים על הבניין, שהיה מלא חומר כימי דליק. כאשר סכנת ההתפוצצות כבר היתה גדולה מאוד, רצה דבורה אל הרחוב הראשי, וכששמעה את המשוריינים האנגלים מתקרבים, נעמדה כאמצע הכביש ועיכבה אותם. אז הוציאו החיילים האנגלים את כל האנשים מהבניין הבוער והעבירו אותם להדר הכרמל.

לימודי חינוך באוניברסיטת שיקגו

בסוף שנת הלימודים (קיץ 1929) החלטנו לחזור לביתנו בתל אביב, שנוספו לו בינתיים קומה וחדר גדול על גג הבית. באחד מימי החורף ביקרה בביתנו הנרייטה סאלד והציעה לריגר לנסוע להשתלמות מקצועית בחינוך בארצות הברית, כדי לקבל לידיו

את הנהלת מחלקת החינוך של הוועד הלאומי, במקום [יצחק] ברקסון אשר שימש בתפקיד באופן זמני. לריגר היה תואר דוקטור בהיסטוריה, בשפות שמיות ובספרות. לחינוך בתור מקצוע לא היו בימים ההם מחלקות או חוגים באוניברסיטאות של אירופה.

בסוף קיץ 1930 הפלגנו באונייה "פֶּטְרִיה" (שהתפרסמה אחר כך) עם שלוש הבנות בדרכנו לשיקגו. היתה זאת אונייה קטנה שהובילה גם משא ועגנה ברוב הנמלים שבדרך. הנסיעה ארכה 28 ימים. בתוך מטען האונייה היתה גם סחורה אסורה באמריקה – משקאות חריפים – ולכן היא עגנה להפתעתנו באמצע הלילה בנמל בפּרובידנס במקום בניו יורק.

התעכבנו בניו יורק כדי לבקר אצל חברינו, שלום ורוזה שפיגל, ואחרי יומיים המשכנו לשיקגו. בשיקגו חיכתה לנו דירה נוחה למדי, מרווחת, בעלת ארבעה חדרים ומטבח, באחד מבתי הסטודנטים המשתלמים.

ריגר נכנס לתפקידיו השונים. הוא לימד באוניברסיטת שיקגו ספרות והיסטוריה עברית, וכן לימד במשרה מלאה ב"קולג' אוף ג'ואיש סטודיס" (College of Jewish Studies), בית ספר למורים בהנהלתו של ד"ר ליאו הונור. על פי סיפורי תלמידיו, תקופת ההוראה של ריגר היתה תקופת הזוהר בקולג'. בשיקגו זוכרים עדיין את השפעתו על תלמידיו, אשר שרים עד היום את השיר שלימד אותם: "עוד לא נותקה השלשלת".

ריגר נהנה מהלימודים באוניברסיטת שיקגו. במשך שנתיים עבד באופן אינטנסיבי במחלקה הפדגוגית של האוניברסיטה מתוך תשומת לב מיוחדת לבירור הדרכים המדעיות להכנת תוכניות לימודים ולפיתוח שיטות הוראה. מחקרו היה על מילות היסוד של השפה העברית, ושימש גם בסיס לפיתוח שיטה להוראת לימוד הכתיב העברי. עיקרי הדברים נכללו בספר "אוצר מילות היסוד" שיצא לאור ב-1935.

ריגר התרשם עמוקות מהיחס של אנשי האוניברסיטה לכושים. יום אחד יצאה הכיתה עם פרופ' ג'אד [Charles Hubbard Judd], ראש המחלקה לחינוך, לביקור במוסד מחוץ לעיר. בין התלמידים היתה בחורה כושית מוכשרת ומצטיינת בלימודיה, אשר ריגר שקע אֶתה בשיחה. כאשר נכנסו לחדר האוכל, נעלמה הבחורה והצטרפה לקבוצה רק אחרי הארוחה. כאשר ריגר שאל אותה לפשר היעלמותה, הסבירה לו שלא ייתכן שתשב לארוחה יחד עם הלבנים, ושהכיתה לא היתה יושבת אֶתה לשולחן אחד.

המקרה הזה השפיע מאוד על בעלי, ובהזדמנות הקרובה שאל את פרופ' ג'אד על פשר האפליה הזאת. השאלה עוררה את חמתו של ראש המחלקה, ובמילים קשות הוא הוכיח את תלמידו הנועז ריגר. הפרופסור הסביר לו שיש הכרח להפלות את הכושים בגלל סיבות רבות. הוא ציין את הריבוי הטבעי הגדול של האוכלוסייה הכושית בארצות הברית, בהשוואה לריבוי הטבעי של התושבים הלבנים, וטען ש"אם ניתן להם שוויון זכויות, בעתיד הקרוב ביותר תהיה אמריקה ארץ כושית, ואנחנו הלבנים נהיה במיעוט".

במהלך שנת הלימודים התיידד ריגר עם סטודנט אחד. בשעת בחינה ישב אותו סטודנט על ידו והתקשה בתשובה על אחת השאלות. עבור אותו סטודנט היתה זאת בחינה חוזרת, כי כבר נכשל פעם. ריגר כתב את התשובה על פתק וקירב אותו לצדו. האיש לא הביט בפתק, אך נעלב, לא דיבר יותר עם ריגר וניתק את יחסיו אתו. המקרה הזה הותיר חותם עמוק באליעזר ריגר. מניסיונו היה לו הרושם שמקרה כזה לא היה קורה בארץ ישראל, כי החינוך בארץ לא הקנה לתלמידים חוש של יושר מוחלט כל כך. המחשבות על דרכים לתיקון המצב היו חלק מהדאגות לחינוך הדור שהעסיקו אותו.

ריגר היה פעיל מאוד במנהיגות של הסתדרויות הנוער היהודי של שיקגו, ב"אבוקה" שהיתה פרי יצירתו, ב"הדסה הצעירה",

ב"מסדה" ועוד. היתה זאת תקופת הספר הלבן, ובו התקנות שהטיל הממשל הבריטי על ההנהגה ועל המוסדות העצמאיים של היישוב היהודי בארץ. ריגר היה מלא בדאגה עמוקה מן היחס השלילי של הממשל האנגלי ליישוב היהודי בארץ.

במהלך השנתיים שהיינו בשיקגו נרקמו קשרי ידידות עם משפחותיהם של ד"ר הונור וד"ר [אלכסנדר מ.] דושקין ועם הרופא ד"ר רגנס ואשתו, אשר הנעימו לנו את ישיבתנו בעיר.

זכורני שלרגל הרצאה של ריגר בבית הכנסת בצפון שיקגו, הוזמנו לאחריה למסיבה בביתו של רב הקהילה הקונסרבטיבית. היה זה בשבת, וריגר דאג לשאלת חזרתנו הביתה לדרום שיקגו בביטחון, וחשש לגלות לאנשים שהיו שם שאנו נוסעים בשבת. נדברנו למפרע לצאת בחשאי ולחזור ברכבת התחתית הביתה. אך מה גדולה היתה הפתעתנו כאשר הרב הציע להביא אותנו לביתנו בדרום העיר במכוניתו.

אני זוכרת ארוחת ערב שבת בבית הרב סלומון גולדמן, לפני דרשתו של ריגר בבית הכנסת שלו. היתה זאת ארוחת שבת עשירה, עם דגים ממולאים, ברווז צלוי וכו'. הגברת גולדמן ובתה השתתפו אתנו באכילת המטעמים, אך בעל הבית לא טעם דבר. בדרך לבית הכנסת שאל אותו ריגר לפשר הדבר. תשובתו היתה שבחצי השני של השבוע הוא חדל לאכול בגלל התרגשותו לקראת ליל השבת, ואפילו מנות ראשונות בלבד אינן מעוררות את תאבונו. בשביל בעלי זה היה שיעור שלא ידע עד כה, ומאז הוא מיעט לאכול לפני נאומים.

חיי המשפחה בשיקגו

בזמן שהיתה לנו עזרה בטיפול בילדים ניתנה לי אפשרות ללמוד במכון לאמנות של שיקגו, בקורס לעיצוב פנים. באחד הימים

פנה אלי המורה לציור והציע לי לעבוד בערבים בציור במרכז התרבות הראשון בארצות הברית, Hull House, מיסודה של ג'יין אדמס. מוסד זה נמצא בתוך שכונת עוני, בסלֶמס של שיקגו. היה זה הניסיון הראשון שלי בציור בצבע (כי עיפרון היה מאז ומתמיד ביד). השיעור ניתן באולם גדול, ועל הפודיום ישבה בחורה צעירה. התחלתי לצייר במכחול ובצבעי מים. בשעת הציור התמלאתי בהרגשה של אושר והתרוממות רוח שמעולם לא חוויתי כמותה, לא לפני וגם לא אחרי כן. נמצאתי פתאום בספרות עליונות של התרוממות נפש. כאשר גמרתי, ראיתי שגם המורה שלי וגם הקבוצה התרשמו מאוד מעבודתי.

הלכתי לשם עוד פעמים אחדות, אך היה זה בחורף, בשעות בין הערביים כשהרחובות היו שוממים, ולעתים באו לקראתי טיפוסים שהכרתי רק מהספרות, כמו מסיקי תנורים טיפוסיים, מסורבלים ומאיימים. פשוט פחדתי להסתובב ברחובות האלה לבדי. נוסף על כך, סבלתי ממחלת ים בשעת הנסיעה הארוכה בטרם (האוטובוס החשמלי) למרכז העיר.

ערב אחד, בעוברי ברחוב, ראיתי לפתע קרפיונים חיים צפים בחלון ראווה. עברו עשרים שנה מאז שראיתי דג חי, כי בארץ עדיין לא היו. נכנסתי לחנות וקניתי דג. הכנסתי את הדג לתוך האמבטיה, והתוצאה היתה שהדג השתולל, ולא אני ולא בעלי היינו מסוגלים להרוג אותו. במשך שבוע לא יכולנו להתרחץ באמבטיה, עד שבאה העוזרת לנקות את הבית, הוציאה את הדג מהאמבטיה והרגה אותו. אני ובעלי לא טעמנו ממנו.

לאליעזר ריגר היה קשר חזק עם בנותיו. בשגרת חייו הטרודים לא נשאר לריגר הרבה זמן לבילוי עם משפחתו, אבל הסעודות בביתנו נערכו בזמנים קבועים, והוא התרגל לשמור עליהם. אלה היו זמני הנאה גדולה לכולנו. בזמן המועט שהקדיש לשעשוע

עם בנותיו, הוא היה ממציא משחקים פשוטים שגרמו לארבעתינו שמחה וצחוק עד כדי דמעות.

הוא אהב לעקוב אחרי התפתחות בנותינו הקטנות. חגית בת השנתיים חידדה אצלנו במקרה אחד את החוש הסוציאלי. קומה מעלינו גרו סטודנטים, הורים לשלושה ילדים קטנים. הם פרסמו מודעה בעיתון על חיפוש זוג שינהל את משקם. זאת היתה תקופת המשבר הכלכלי בארצות הברית. בתגובה למודעה נעמדו מכוניות רבות של מבקשי עבודה לפני חלונות דירתנו. הקטנה היתה מרותקת לחלונות. פתאום היא פנתה אלי ושאלה, "האם זו מכונית של איש עשיר או של שרת?" ("Is this a rich man's car, or is it a janitor's car?"), כי לא יכלה לעמוד במקרה אחד על טיב בעלי המכונית.

אף שדיברנו עם הבנות אך ורק בעברית, התשובות שלהן היו באנגלית, והן גם דיברו אנגלית בינן ובין עצמן. הבנות, אשר ראו את עצי חג המולד בחלונות הבתים שבסביבה, דרשו גם הן עץ כזה מאתנו. נרות ומתנות חנוכה לא יכלו למלא את מקום החוויה הרומנטית של העץ המקושט בבתי החברים.

אליעזר ריגר האמין בחינוך להתאפקות ולשליטה עצמית על היצרים. הוא נהג ככה עם עצמו ודרש איפוק גם מבנותיו. הוא לא סבל בכי, ולפעמים העניש את הבנות כאשר בכו בלי סיבה רצינית. לטעמו, גם באכילה צריך אדם לנהוג בהתאפקות ולאכול במידה. הוא היה מטבעו אסטיניס אריסטוקרטי. לעולם הקפיד בלבד, מתוך צורך פנימי ומתוך רגש של כבוד לזולת. מעולם לא התהלך בפיג'מה בבית, ואפילו בזמן מחלתו, כאשר לא היה יכול יותר לעבוד במשרד, התלבש בקפידה.

פרק ו

מימוש רעיונות חינוכיים

(1954-1932)

קיץ בשכונת תלפיות בירושלים

בסוף שנת הלימודים של 1932 חזרנו ארצה. ריגר הציע לי לעצור ביוגוסלביה למשך שבועות אחדים של חופשה, ששנינו היינו זקוקים לה מאוד, אך בעיני דמיוני לא היה מקום טוב ויפה יותר מתל אביב. אחרי קיץ אחד בשיקגו, מזג האוויר בתל אביב נראה לי קריר למדי.

ביתנו בתל אביב היה מושכר בתקופת היעדרנו למהנדס הראשי של עיריית תל אביב, מר שפמן (בן סירה). הוא עשה בביתנו כבתוך שלו, ומבלי לשאול לדעתנו עקר את המרצפות האפורות הפשוטות והיפות והחליפן במרצפות עם ציורים צבעוניים, לפי טעמו. הוא עשה גם שינויים יסודיים במטבח – והכול על חשבוננו. הבית לא היה פנוי ולא יכולנו לחזור אליו, ולכן החלטנו לבלות את הקיץ בירושלים ושכרנו בית מרוהט בתלפיות. פה מצאנו את שלמה ונטי גוטליב, זוג נעים ועליז, ידידי חברינו השפיגלים. ריגר הסכים ללמוד ריקודים מודרניים בהוראת נטי, וכך גם הוא נהנה מחופשת הקיץ. באחת השבתות הראשונות בתלפיות ביקרנו את יוסף קלאוזנר בביתו בתלפיות. בכניסה התרשמנו מהמוטו שמעל דלת הבית,

"יהדות ואנושיות". קלאוזנר קיבל אותנו באדיבות רבה. הוא חשב אותנו לאמריקאים, וכאשר העמדנו אותו על הטעות, הבטיח לנו שאין אצלו הבדל בין יהודים אמריקאים, רוסים או פולנים. הדבר שעשע אותנו מאוד, אך כאשר הכרנו את קלאוזנר מקרוב – את טוב לבו ואת אהבתו ומסירותו לאשתו – הערכנו גם את התמימות של האיש, אשר באמצעות ספריו הפופולריים פעל רבות למען השכלת העם היהודי.

לא עברו חודשיים מאז שחזרנו ארצה, ושתי הבנות הקטנות שלנו שכחו את האנגלית שלהן כליל. אמנם הצטערנו על כך, אבל הבכירה היחידה שעמדה בפני היתה לדבר אתן אנגלית שעה או שעתיים ביום. לא הייתי מוכנה לעשות זאת מסיבה פשוטה – אנגלית היתה כביכול שפת האינטליגנציה, שפה להתגנדר בה ומעין חותם של סנוביות זול, ולא רציתי לשמש מופת לנוהג מגונה שכזה.

מפקח על בתי הספר מטעם מחלקת החינוך של הוועד הלאומי

ריגר חזר למחלקת החינוך של הוועד הלאומי בתור מפקח על בתי ספר תיכוניים²¹ [תיכוניים, עממיים והמדרשה הכללית למורים (לפי ריגר, נספח 1)]. המשפחה עברה לגור ברחביה בירושלים.

לריגר היו תפקידים רבים שהיו קשורים לעבודת הפיקוח שלו. מדי פעם שמעתי אותו מתמרמר על מורה פלוני או אלמוני שהזניח את תפקידיו, ועקב רשלנותו נגרם לתלמידים נזק רציני – ואפילו מקרה מוות אחד – בטיולים, ברחצה בים וכד'. ריגר קיבל אסונות אלה בצורה קשה והתמרמר מאוד כאשר מורה שפשע, במקום להיענש, הועלה בדרגה והועבר למקום חשוב יותר מזה שהיה בו קודם.

זכורה לי שערוריית גנבת בחינות הבגרות בגימנסיה הרצליה. ריגר שימש חוקר המקרה וגם נמנה עם חבר השופטים. אחד

השופטים היה פרופ' גרשום שולם, אשר התרשם עמוקות מאישיותו של ריגר. הוא ואשתו פניה ביקשו את קרבתנו והיו לנו לידידים מן הזמן ההוא.

ידעתי על המקרה רק באופן כללי. ריגר מעולם לא גילה לי את שמות האשמים, ואני גם לא התעניינתי, אך שנים רבות אחר כך, כאשר נפגשתי במלון "גלי כנרת" בטבריה עם הגברת בן גוריון, הוצגתי בפניה, ואז היא אמרה, "את אשתו של ריגר, זה שעשה משפט לבני בגלל גנבת בחינות בגימנסיה?" כאילו ריגר הוא זה שניפח את מעשהו של בנה, שבעיניה לא היה אלא ילד שעשה מעשה קונדס. היה זה אחד המקרים שמהם למדתי שחוש הצדק הוא יחסי מאוד, והוא תלוי באופי התרבותי ובארץ המוצא ומשתנה בין שכבות שונות של החברה הישראלית.

לפני ימים אחדים פגשתי את פרופ' גרשום שולם, והוא סיפר לי שהוא גילה את השערורייה, כיוון שגנבי הבחינות השתמשו בדירתו של שכן. הוא סיפר לי שהיתה גנבה גם בגימנסיה בירושלים, אך שם הגנבים היו התלמידים, בשעה שבתל אביב התלמידים – ובראשם עמוס בן גוריון – השתמשו בגנבים מקצועיים, והמקרה היה אם כן חמור הרבה יותר.

כאשר שאלתי את ריגר, "ומה עם הבטחתה של הנרייטה סאלד שתקבל על עצמך את הנהלת מחלקת החינוך של הוועד הלאומי?" הוא ענה בפשטות: "לעת עתה ברקסון מנהל מחלקת החינוך של הוועד הלאומי."

תמיד היה לי ברור שאין לריגר הרבה תקווה למלא תפקיד חשוב זה, בגלל סיבה פשוטה אחת: יושרו. הוא היה אדם אשר דרש מעצמו הרבה. הוא היה קפדן במילוי חובותיו ודרש יחס דומה מהזולת, ולכן לא היה אהוב על ציבור המורים. הוא לא היה נוח לעשות ויתורים אישיים או אחרים שלא לטובת העניין. אנשים רבים ואינטרסים שונים היו תלויים במשרד הזה, ואדם אשר טובת

החינוך בלבד עמדה לנגד עיניו, לא היתה לו תקווה. ריגר לא עשה דבר וחצי דבר נגד מצפוננו, ולא ויתר בקלות על דעתו כאשר היה בטוח שהוא צודק. היו מקרים ששאלתיו למה לא ינהג באופן נוח בשאלה זו או אחרת, ותשובתו לעולם היתה: "חשוב יותר שאוכל לחיות בשלום עם עצמי מאשר שאהיה נוח לבריות." אדם ישר כמוהו לא היה נוח לבריות.

[לאחר פרישתו של ברקסון ב-1935 מתפקיד ראש מחלקת החינוך של הוועד הלאומי, ד"ר יוסף לוריא כיהן כממלא מקום ראש המחלקה עד מותו ב-1937. לפי יוסף מיוחס, "לוריא ראה (בריגר) מי שעתיד להיות מנהל החינוך ... אלא שאז (לדברי לוריא) היה ד"ר ריגר צעיר מדי לתפקיד הזה. הוא אמר אימרה יפה: 'כשהוא צעיר מדי, זה דבר שניתן לתיקון, כל יום.'"²² לפי יוסף בנטואיץ', כשהוצע ריגר כמועמד ב-1937, "מיד קמו התנגדויות מכל צד." בסופו של מו"מ ממושך, נבחר ד"ר מוסינזון.²³]

[בתקופה שהיה מפקח, אבא היה מעורב בכמה פעולות חינוכיות מיוחדות. לדוגמה, ב-1936 היה נציגה של פלשתינה בכנס בין-לאומי לחינוך של New Education Fellowship בצ'לטונהם, בריטניה. נושא הרצאתו היה "החינוך העברי בפלשתינה – הישגים ובעיות."²⁴ מ-1935 או 1936 עד פרוץ מלחמת העולם השנייה, אבא יסד בירושלים יש מאין Society for Progressive Education, שלפי יוסף בנטואיץ',²⁵ תרמה מאוד לקידום המחשבה החינוכית. בהרצאות מדי חודש על נושאים שונים בשטח החינוך השתתפו מפקחים, מנהלי בתי ספר ומורים.]

"אוצר מילות היסוד"

מ-1933 הקדיש ריגר את רוב זמנו החופשי ליצירת שיטה להוראת השפה העברית בבית הספר ובציבור הרחב. הוא סבר שהדרך לכך היא,

ראשית כול, מחקר שבדק את שכיחות המילים העבריות. מחקרים כאלה היו קיימים אז רק בשפות אנגלית, גרמנית וצרפתית.

בעזרת השיטה הכמותית האובייקטיבית מצא ריגר את המילים השכיחות בכתבים העבריים, בשימוש היום-יומי ובמכתבים מכל הסוגים, בחיבורים חופשיים של תלמידים ובעיתונות. עבודה זו דרשה ארגון של אנשים שעוסקים בשטחי חיים שונים ומגוונים, כדי להתחקות אחרי שימושים לשוניים רבים ככל האפשר. השתתפו במחקר מורים ותלמידים, פקידים במשרדים ואנשים מכל תחומי החיים, אשר אספו חומר ממכתבים פרטיים, ממקצועות שונים ומהספרות החדשה והעתיקה. המילים השוטפות נלקחו משלושה מקורות: (א) שליש מתוך מכתבים פרטיים וחיבורים חופשיים של 286 תלמידים; (ב) שליש מתוך מכתבים פרטיים ומסחריים של 521 אנשי עיר וכפר מבוגרים; (ג) שליש ממקורות ספרותיים מסורתיים, היינו מהחלקים הספרותיים של התנ"ך ומקטעים טיפוסיים של המשנה, האגדה והסידור. בדרך זו נערכו שלושה מילונים: מילון של ילדות, מילון של בגרות ומילון של ספרות עממית, אשר יחד הצטרפו לאוצר מילות היסוד.

עבודת ענק זו העסיקה את ריגר שלוש שנים, וב-1935 יצא לאור "אוצר מילות היסוד של הלשון העברית השימושית" בהוצאת בית המדרש למורים העברי.

על יסוד מחקר מילות היסוד, החליט ריגר להוציא חוברות ללימוד הכתיב בבתי הספר העממיים בארץ. כאשר העבודה המכנית אשר דרשה זמן רב הכבידה עליו, הוא החליט לקבל בתור עוזר את מר מנחם ארנן, שהיה מפקח על בתי ספר עממיים בתל אביב. ריגר הציע לארנן חלוקה בעבודה על החוברות ובהכנסות מהן. [הוראת הכתיב: מה להורות וכיצד] מאת אליעזר ריגר ומנחם ארנן יצא לאור ב-1935, והחוברות "ספר הכתיב" לכיתות השונות החלו לצאת באותה שנה.]

האב, יוסף ריגר

האם, חנה ריגר לבית גולדברג

התחלת הלימודים בגימנסיה הממשלתית בקרקוב.
אליעזר בשורה השנייה, שני מימין.

חייל, טרנוב, 1916

סיום הגימנסיה הממשלתית בקרקוב

"צעירי ציון" בווינה. אליעזר באמצע השורה הראשונה, בידיים
שלוכות; רבקה עומדת שתי שורות מאחוריו.

וינה. עומד באמצע (עונד עניבה); עומד לשמאלו שלום שפיגל,
עומד לימינו יששכר רייס, ויושב לימינו דוד כהן.

עם רבקה, 1924

עם תלמידים בגימנסיה הרצליה, תל אביב, 1927

עם שלומית וחגית, 1938

עם שלומית, ירושלים, 1935

חופשה משפחתית בתל אביב, קיץ 1942.
מימין לשמאל: רבקה, חגית, אליעזר, שלומית וחמוטל.

טקס הסיום של מחזור 1944 בבית הספר התיכון בבית הכרם. יושבים מאחורי השולחן, מימין לשמאל: סנטור, ל.א. מאייר, דינור ואורח מדרום אפריקה.

נואם בכינוס העולמי לחינוך עברי בתפוצות,
האמפיתיאטרון באוניברסיטה העברית, ירושלים, 1947

שיעור במחלקה לחינוך של האוניברסיטה העברית,
פברואר 1951

צילם ארי הירשביין, האוניברסיטה העברית בירושלים

סמינר לסטודנטים לחינוך בבית ריגר, ספטמבר 1950
צילם אברהם מלבסקי, האוניברסיטה העברית בירושלים

משקיף עם סטודנטים לחינוך (יושבים מאחור) על שיעור ערבית
בבית הספר התיכון בבית הכרם, פברואר 1951
צילם אדי הירשביין, האוניברסיטה העברית בירושלים

ישיבת ועדת שר החינוך דינור (דינור עומד, ריגר יושב לידו),

משרד החינוך, ירושלים, 20.8.1953

צילם יהודה איונשטרק, ארכיון המדינה

רבקה בתקופה שהתחילה לכתוב

רעיונות חינוכיים בתכנון בית ספר תיכון ניסיוני

בנוסף לעבודתו על "אוצר מילות היסוד" בבואנו לירושלים, שקע אליעזר רובו ככולו בתכנון מחלקה לחינוך באוניברסיטה העברית ובהקמה של בית ספר תיכון ניסיוני לצדה.

ריגר היה מאז ומעולם מעוניין במיוחד בחינוך נוער בגיל ההתבגרות. עוד כשגרנו בתל אביב העסיק אותו הרעיון של ייסוד בית ספר תיכון מתוקן, ותוכניות לבית ספר כזה היו מונחות במגירת שולחן הכתיבה שלו כבר בהיותו מורה להיסטוריה בגימנסיה הרצליה. באחד הימים הודיעה לנו אמו, חנה ריגר, אשר ידעה על שאיפותיו של בנה לייסד בית ספר, שנמצא בית בקצה תל אביב שעומד למכירה, בניין עזוב של בית חרושת המתאים לבית ספר. היא היתה מוכנה לעזור ברכישת הבניין. ריגר חשב על זה, אך לא נענה להצעתה.

ריגר האמין כי תפקידו הראשון במעלה של בית הספר התיכון הוא חינוך אופיו של החניך: הקניית כישורים של מחשבה עצמאית, יושר אינטלקטואלי ואומץ רוח. בשטח הלימודים, הוא סבר שהקניית שיטות למידה והכשרה לקראת מחקר עצמאי חשובים יותר מגיבוש ידיעות במקצועות מרובים שאין לתלמיד הזדמנות להשתמש בהם.

לנגד עיניו עמד תמיד האידיאל של התחדשות האדם כיסוד להתחדשות עם ישראל. בעבורו, משמעות ה"חינוך" היתה מעל לכול קשורה בעיצוב האופי, ביצירת דמות אדם מוסרי ואחראי המכיר בהמשכיות ההיסטורית ובחינוך לאחריות כלפי העבר וכלפי העתיד של עם ישראל. הידיעות הנרכשות בבתי הספר צריכות, לשיטתו, לשמש להעמקת ההבנה של העולם ודרך פועלו. ריגר האמין בחינוך כדרך יחידה לתיקון יחסי אנוש בין אדם לחברו ובין העמים. צריך לתת לתלמידים יסודות בריאים

של מוסר, ועליהם ללמוד לגשת לדעות מנוגדות מתוך הבחנה והתחשבות בזולת. על בית הספר ללמד את התלמידים שיטות למידה ואהבת ספר, כדי שיוכלו להמשיך ללמוד כל ימי חייהם, ולא למלא את מוחם באופן מכני ואינטנסיבי כל כך בעובדות עד שלא נשאר לתלמיד זמן למחשבה עצמית, להעמקה בנושא ולחוויה אמיתית.

פתיחת המחלקה לחינוך באוניברסיטה העברית

במשך שתי שנות ישיבתנו בשיקגו קיים ריגר שיחות עם ידידנו ד"ר דושקין, אשר שימש בעבר מפקח על בתי ספר עבריים בארץ. ריגר הציע לו לחזור ארצה ולהשתתף אתו בייסוד מחלקה באוניברסיטה לחינוך מורים לבתי הספר התיכוניים, ובניהול בית ספר ניסיוני, אשר ישמש מעבדה לתלמידי המחלקה. כאשר חזרנו ארצה בקיץ 1932 התוכנית הזאת היתה כבר מסוכמת בין השניים.

אחרי שריגר רכש את דושקין לתוכנית, הוא עניין גם חוגים שונים בעזרת יושבת ראש הדסה בשיקגו, הגב' פרל פרנקלין. דרכה הכיר ריגר את גב' מרי צימרמן, לשעבר מורה ללטינית בבית ספר תיכוני. באחד הביקורים שערכנו בביתה היא קיבלה על עצמה לארגן מלגות עבור המפעל העתיד להיווסד, בעזרת רבים מידידיה ותלמידיה לשעבר. היא המשיכה בנאמנות לתמוך בבית הספר במשך עשרים שנה, עד סוף חייה. גם מרכז ידידי האוניברסיטה העברית השתתף בתמיכה במחלקה לחינוך ובבית הספר הניסיוני.

ד"ר אלברט פ. סקולמן, ידיד קרוב של דושקין בארה"ב, היה תומך גדול של התוכנית להקמת המחלקה וגם בכך שד"ר דושקין יכהן בה, ואחד האנשים הנאמנים והנלהבים שעסקו באיסוף תרומות. לולא מאמציו, לא היה נוסד בית הספר לחינוך

באוניברסיטה העברית בשעתו. ב־1934 פנו ד"ר [יהודה לייב] מאגנס ופרופ' (ג'ק) קליגלר אל ועד החינוך היהודי באמריקה וביקשו שהוועד יקבל על עצמו את האחריות הכספית לייסוד מחלקה לחינוך באוניברסיטה העברית. הוועד נענה ברצון להצעה. ד"ר סקולמן הצליח, בעזרת מנהיגי הוועד, להשיג את הסכום של 7,000 דולר שהיה דרוש לפתיחת המחלקה.

ד"ר דושקין קיבל מהאוניברסיטה מינוי לכהן במחלקה החדשה, ובסתיו 1934 התגשמה שאיפתו של ריגר לייסד בית ספר תיכון ניסיוני על יד המחלקה לחינוך של האוניברסיטה.

[ב־1933 אבא ארגן ולימד קורסים בפדגוגיה לבוגרי הפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטה.] אחרי הצלחתו בהוראת קורסים בפדגוגיה, פנה ריגר לאוניברסיטה וביקש להתקבל כמרצה במחלקה לחינוך העומדת לקום, אך נענה בשלילה.

[בישיבת מועצת האוניברסיטה באוקטובר 1934 דווח שחבר הנאמנים קיבל את ההצעה לייסוד מחלקה לחינוך וליצירת משרת מרצה בפדגוגיה מעשית. בישיבה אושר שדושקין הוא המועמד הרצוי.²⁶ המחלקה נפתחה לשנת הלימודים תרצ"ו בנובמבר 1935. אבא לימד בה כמורה מבחוץ.²⁷ שלטונות האוניברסיטה הגישו ב־1935 הצעה לשלוש משרות הוראה במחלקה: בפדגוגיה שימושית, ביסודות החינוך ובפסיכולוגיה.²⁸]

בימים ההם היתה לאוניברסיטה העברית הזדמנות לקבל את הפסיכולוג הנודע קורט לוין, שהיה פליט מגרמניה הנאצית, למחלקה לחינוך של האוניברסיטה [לשנת הלימודים 1935–1936]. לוין היה מעוניין ללמד באוניברסיטה העברית והעדיף אותה על פני האוניברסיטאות הגדולות בארצות הברית, אך הוא העמיד תנאי לבואו לארץ ללמד באוניברסיטה העברית: הקמת מעבדה פסיכולוגית, שבלעדיה, לדבריו, לא היה יכול לפעול באופן יעיל. אכזבתו של ריגר היתה גדולה מאוד כאשר ד"ר סנטור החליט שאין

לאוניברסיטה אמצעים כספיים להיענות לתנאי שהציב לוין. [דוד ורנר סנטור היה אדמיניסטרטור של האוניברסיטה העברית]. ריגר ייחס את ההחלטה לצרות האופקים – כמו במקומות אחרים – של הנהלת האוניברסיטה. לוין עזב את הארץ לארצות הברית. [לאחר המינוי של דושקין, המינוי השני שאושר למחלקת החינוך היה של הפרופ' מרדכי קפלן לקתדרה של יסודות החינוך לשנת תרצ"ח-1937].

ייסוד בית הספר התיכון השש-שנתי בבית הכרם

בקיץ 1934 [כנראה 1935] התחיל ריגר לארגן את בית הספר השש-שנתי בבית הכרם בירושלים לקראת פתיחתו בסתיו. ריגר קיבל עזרה רבה, בעצות ובפועל, מד"ר בן-ציון דינור (אז עדיין דינבורג), פרופסור להיסטוריה באוניברסיטה העברית ומנהל הסמינר למורים [בבית הכרם]. ד"ר דינור הכיר את ריגר מהשנה שבה מילא ריגר את תפקיד מנהל הסמינר למורים במקומו של פרופ' ילין. ד"ר דינור פינה בשביל בית הספר התיכון בניינים קדמיים בכניסה לסמינר. בבניין כבר היה קיים בית ספר עממי. ריגר השקיע עבודה רבה בארגון בית הספר החדש [לימים בית הספר התיכון שליד האוניברסיטה העברית בירושלים – ליד"ה]. היה עליו לראיין ולקבל מורים לבית הספר, לטפל בכל הקשור בהעסקת אנשי המשרד והמטבח ולדאוג לציוד הכיתות והמשרד. היה עליו לעבד תוכנית לימודים לכל פרטיה. הכבידו עליו ביותר הדאגה וחוסר הביטחון, אם יימצאו הורים אשר ירצו לשלוח את ילדיהם באוטובוסים לבית הכרם, דבר שלא הורגלו לו. בתחילת שנת הלימודים נפתח בית הספר על כל כיתותיו, עם מספר תלמידים משביע רצון. מרגע הפתיחה התנהלו הלימודים כסדרם, כמו במוסד בעל מסורת וותק. ד"ר דושקין הגיע ארצה

בחודש ינואר 1935 ונכנס כמנהל-חבר לתוך מוסד מסודר. מבחינה חינוכית, היתה הבנה משותפת בין שני חברי ההנהלה. [בית הספר נפתח באוקטובר 1935. אבא מונה לנהל את התיכון בחצי משרה מטעם משרד החינוך של הוועד הלאומי, ביחד עם דושקין מטעם מחלקת החינוך של האוניברסיטה].

דושקין ניהל את בית הספר במשך שנת הלימודים ונהג לנסוע לאמריקה בתחילת הקיץ למחנה קיץ שבו היה שותף עם ד"ר סקולמן וד"ר ברקסון. אז היתה מתחילה העבודה המאומצת של ריגר, אשר דאג לארגון התקציב, להכנת תוכנית הלימודים, לפיטורי מורים בלתי מתאימים ולקבלת מורים חדשים.²⁹ כידוע, איכות בית הספר תלויה במחנכים.

העבודה הזאת היתה קשה ביותר. לריגר היה ניסיון רב וידע על אודות מורים מביקוריו בבתי ספר בארץ וכן טביעת עין מיוחדת, אשר לא התחשבה בתעודות ובעמדות מיוחסות, אלא שפטה על פי הכישרון שבצבץ בשעת השיעור הניסיוני שנתן המועמד למשרה. ד"ר שרה גולן סיפרה לי שהתקבלה על ידי ד"ר ריגר למשרת מורה לאנגלית אף שמוצאה לא היה מארץ דוברת אנגלית, ולפני שריגר ראה את תעודותיה המעידות על מומחיות. זכורים לי גם דבריו של ריגר, שסיפר לי באחד הימים שקיבל מורה למתמטיקה בתור מורה לספרות; המורה הצעיר הזה נתן שיעור ניסיון, ונבחר מבין עשרים מועמדים מומחים במקצוע הספרות. היה זה טוביה בלוך (גנדי), אשר הצליח מאוד בעבודתו בבית הספר.

בית הספר העסיק את ריגר במידה רבה מאוד גם במשך שנת הלימודים. היה לו יחס אנושי עמוק לתלמידים, דבר שהיה חסר לפעמים למורה אשר נטה לעמוד על קוצו של יוד כבואו לשפוט תלמיד שהפר חוק. היו מקרים שהורים רצו להוציא את בנם מבית הספר בגלל סיבות משפחתיות או כספיות. במקרים כאלה היה ריגר משיג לתלמיד סטיפנדיה ומשפיע על האב להשאירו. מכהנים

היום בממשלה אישים בכירים אשר סיימו את בית הספר הודות לעזרה שהציע להם בית הספר בהשפעתו של ריגר.

בבית הספר ניתנה לתלמידים הזדמנות לשמוע דעות של באי כוח המפלגות השונות בארץ. בימי שישי התקיים דרך קבע כינוס של הכיתות העליונות, והוזמנו אליו מרצים מבחוץ שהשמיעו את דבריהם. אחרי ההרצאות התקיימו ויכוחים. התלמידים קנו לעצמם הרגלים של הבנת הזולת, מבלי ליפול קורבן לדמגוגיה מפלגתית.³⁰

בתנו חגית היתה ילדה אמביציוזית וקפדנית ביותר בלימודיה. בגלל שגיאה קלה בחיבור ארוך שכתבה, היתה מעתיקה מחדש עמודים רבים. אביה ניסה לרסן את הקפדנות היתרה הזאת, ולהסיט אותה מדברים חשובים פחות אל העיקר. הוא היה אומר לה שאין כל צורך שתלמיד יצטיין בכל מקצועות הלימודים, "מוטב להתרכז במקצועות המעניינים אותך ביותר ולהצטיין בהם, מלהיות טובה בכל היתר." זה גרם לכך שכאשר הוכחתי אותה על הזנחה בעניין כלשהו, אפילו אם לא היה שייך ללימודים, היתה טוענת שאביה קלקל אותה.

[ב-1940, כאשר ריגר הצטרף לסגל האוניברסיטה, הוא מונה למנהל יחיד של בית הספר התיכון.] היה על ריגר למצוא סגני מנהלים מתאימים וגם להשתתף באופן פעיל מאוד בשנת הלימודים בבית הספר.

בתקופת היעדרותו מירושלים, כשריגר נסע לדרום אפריקה בשליחות האוניברסיטה, טיפל בבית הספר התיכון פרופ' ארנסט סימון. זכורה לי אספת הורים אחת שהוא ניהל. באספה הוא פנה להורי התלמידים, ואני ביניהם, והכריז, וחזר והכריז, שהוא אינו יודע מה נכון ומה לא נכון בחינוך.

מילים אלו השפיעו עלי קשות. אחת האקסיומות של ריגר היתה האמונה העמוקה של המחנך בדברים שברצונו להקנות

לתלמידים – מה טוב ומה רע. אליעזר ריגר ידע בדיוק מהם היסודות החיוביים שעל הנוער לקבל בבית הספר. הוא לא האמין בחינוך אשר לא מקנה לתלמידים ערכים מוסריים ואשר אינו יודע מהם אותם ערכים. והנה קם ד"ר סימון ואומר להורים שהוא אינו יודע להבחין בין רע וטוב בחינוך.

רציפות החינוך מגן הילדים עד לבית הספר התיכון

ריגר היה משוכנע כי שיטות לימוד מקצועיות חשובות לא רק למורי בתי הספר התיכוניים, אלא לא פחות מכך גם למורי בתי ספר עממיים וגני ילדים בגיל הרך. טיפול נכון בגיל הרך קובע את התפתחות האדם במידה רבה יותר מבגילים מאוחרים יותר, ולכן חשוב ביותר לתת למורים אלו הכנה של ידיעות בפסיכולוגיה וגישה מדעית.

ריגר האמין גם בחשיבות הרציפות בחינוך, ומסיבה זו החליט לייסד גן ילדים שממנו ימשיכו הילדים את לימודיהם בבית הספר העממי ובתיכון. הוא ייסד במקביל לתיכון את גן הילדים. המנהלת הראשונה של הגן היתה גב' פֶּלֶר, אשר מילאה את תפקידה על הצד הטוב ביותר. גם המנהלות אשר באו אחריה היו אהובות על התלמידים.

ב-1932, עם שובו מארצות הברית, ניסה ריגר להשפיע על מחלקת החינוך של הוועד הלאומי ולקבוע בית ספר עממי בן שש שנות לימוד. בארץ היתה נהוגה אז השיטה האירופית, השיטה שבה גדלו המורים אשר באו ברובם מארצות מרכז אירופה ומזרחה. לפי שיטה זו, היה הילד יושב על ספסל בית ספר העממי במשך שמונה שנים, ובגיל 14 ממשיך לארבע שנות לימוד בבית ספר תיכון. שיטה אחרת היתה שיטת הגימנסיות, לפיה היה הילד עובר אחרי ארבע שנות לימוד בבית ספר עממי לשמונה שנות לימוד בגימנסיה.

ריגר הושפע מהשיטה הרווחת בבתי הספר האמריקאיים, שבהם הילדים לומדים שש שנים בבית ספר עממי, שלוש שנים בתיכון (Junior) ושלוש שנים נוספות בתיכון גבוה (Senior). בדרך לימוד זו אפשר להכיר את כישורונותיהם המיוחדים של התלמידים ולייעץ להם בבחירת המקצועות שבהם הם עתידים להתמחות.

ריגר האמין שהשיטה האמריקאית, וגם האנגלית – שלמד עליה בביקוריו באנגליה – לפיה מעלים ילד לתיכון בגיל 12, אחרי שש שנות לימוד, מתאימה יותר להתפתחותו הביולוגית של האדם. בגיל 12 מתחיל גיל ההתבגרות, גיל שבו הנער מגיע לתפיסה ולהבנה מופשטת, ולכן זהו זמן מתאים להפריד בין רמות הלמידה. מסיבה זו הוא הנהיג את השיטה בבית הספר התיכון, וניסה להשפיע על מחלקת החינוך להנהיג אותה בכל בתי הספר בארץ. אך מורי בתי הספר העממיים בארץ, שהלימודים בהם נמשכו שמונה שנים, התנגדו לשינוי זה בכל תוקף, כי לא רצו להפסיד את שתי שנות הלימוד האחרונות בבתי הספר העממיים.

בבניין הסמינר למורים בבית הכרם נמצא באותו זמן בית ספר עממי בהנהלת דוד בנבנישתי ובו שמונה כיתות. ריגר קיווה שייווצר קשר עם בית הספר העממי הזה, וכך תהיה המשכיות בחינוך התלמידים. היה לריגר קושי רב להשפיע על מר בנבנישתי להסכים לוותר על שתי הכיתות העליונות. בסוף הוא הסכים, אך אחרי מספר שנים, כאשר ריגר לא טיפל יותר בבית הספר, חזר בו והחזיר את השיטה הישנה.

הוראת ערבית מדוברת

אחת השאלות שהעסיקו את ריגר עד סוף חייו היתה לימוד השפה הערבית המדוברת בבתי הספר. הוא למד את השפה הערבית

העתיקה באוניברסיטה, וכאשר בא ארצה בשנת 1920 היה מסוגל לנהל שיחה בערבית עם הנביא מוחמד. הוא ייחס חשיבות מיוחדת לירידת השפה המדוברת, כי זו מאפשרת קשר בין שני העמים, ולא דווקא לשפה הספרותית, שאותה מלמדים בבתי הספר שלנו ואינה נותנת לנוער אפשרות כזאת [אבא התריע גם על המצב הקיים, שמוציא "את הסקטור הערבי מתודעת תלמידיו ומחוג התעניינותם"]³¹.

בשנים האחרונות לחייו עבד על שיטה ללימוד השפה. פעם אחת הוא אמר לי: "אילו היו לי עוד שנתיים לחיות הייתי יכול לגמור את העבודה על לימוד השפה הערבית שבה התחלתי." הזכות הזאת לא ניתנה לו, ואחרי מותו מצאתי חומר רב בנושא. מסרתי את כל החומר לד"ר שמוש, ראש המחלקה הערבית באוניברסיטה.

במאמר שמונח לפני ריגר מביע את הדעה כי תוצאות לימוד השפה הערבית בבתי הספר שלנו הן כה עלובות, וידיעותיהם של התלמידים כה דלות, "שמתעוררת השאלה אם רשאים אנו להמשיך לכבז את זמנם היקר של תלמידנו, כל אימת שלא מצאנו דרכים עדיפות להוראת הערבית שתוכלנה לתוצאות של ממש." לדעתו, "ברוב המקצועות שאנו מצליחים בהם באופן יחסי בבית הספר, ההצלחה באה לנו בזכות הניסיון והעיון הפדגוגיים שנצטברו בתרבות המערבית. ואילו ביחס להוראת הערבית בחינוך התיכון, אנו עומדים לפני בעיות שלא העסיקו את הפדגוגיה המערבית, ואף אין ללימוד עליה מהיקשים ומהשוואות הנהוגים בבתי אולפנה ערביים ומוסלמיים. איש לא יפתור בשבילנו את הבעיה זולתנו. לנו זוהי בעיה פדגוגית חלוצית."³²

עם פתיחת בית הספר התיכון חיפש ריגר מורה מתאים להוראת השפה הערבית. לאחר חיפוש ממושך הוא הביא ממצרים את ד"ר ישראל בן זאב, שהיה המורה לערבית במשך שנים רבות.

תנועת "הצופים" – המשך

בשנת 1934 פנתה הסתדרות "הצופים" אל מחלקת החינוך של הוועד הלאומי בדרישה לקבל את חסות המחלקה [במכתב מפברואר 1934 מציין אריה כרוך שלאחר מספר ישיבות נקבע ועד פועל של הסתדרות "הצופים" מטעם מחלקת החינוך. בראש ההסתדרות עמד ד"ר ברקסון, המזכיר – ד"ר ריגר, והגזבר – מר בנטואייץ'. כרוך וא. נשרי מצטרפים בשעת הצורך³³].

[ב-1935, ביוזמת אבא, נוצר תפקיד של מדריך לענייני נוער במחלקה לחינוך של הוועד הלאומי] יוסף מיוחס התמנה לתפקיד. עם הזמן צמחה מהתחלות אלה לשכת הנוער, ובתקופת המדינה – מחלקת הנוער [מיוחס סיפר שבינו ובין אבא "התפתחו קשרים אמיצים מאד ושיתוף פעולה בעל משמעות עמוקה מאוד בכל תוכניות הדרכת נוער ביישוב... על ידי זה שנתן יד להקמת המחלקה לנוער בוועד הלאומי, (ריגר) למעשה נתן יד להנחת היסוד למה שאנחנו קוראים היום מפעלי החינוך המשלים, שכוללים מועדונים לתלמידי בתי ספר, בתי נוער, קיטנות לילדים, אכסניות נוער. כל המפעלים האלה הניחו יסוד למפעלי חינוך משלים ממלכתיים (הדגש במקור), שהם נעשים בשכיל כלל הנוער ולא קשורים למפלגה מסוימת"³⁴].

בריאיון שקיימתי עם אריה כרוך הוא ציין שהודות להשפעתו והשתדלותו של ריגר קיבלה מחלקת החינוך את הצופיות תחת חסותה. בוועידה של שנת תרצ"ו [ועידת היסוד של הסתדרות "הצופים" המחודשת ב-1936] נבחר אליעזר ריגר לשמש נשיא של הסתדרות "הצופים" [הוא שימש בתפקיד עד שנפטר ב-1954]. כנאום הראשי הבטיח ריגר שאין מחלקת החינוך מתיימרת להשתלט על התנועה או לפגוע בעצמאותה, וכל רצונה הוא לעזור לה להתפתח באופן מלא וחופשי.

אושרה חוקה חדשה לתנועת "הצופים", ואלה הם עקרונותיה:
 (1) תנועת "הצופים" היא ארגון נוער עצמאי ובלתי תלוי בשום מפלגה או הסתדרות אחרת. היא עומדת תחת חסות מחלקת החינוך של כנסת ישראל. (2) תנועת "הצופים" תעבוד בהתאמה עם הסתדרויות נוער עבריות בארץ ובחוץ לארץ וגם עם הסתדרויות נוער אחרות אשר מטרתן קרובה למטרתה. (3) דרכי העבודה הצופית מבוססות על שיטת באדן פאוול. הספר שכתב באדן פאוול על הצופיות היה נפוץ בשעתו בעולם כולו. ריגר נלהב מהרעיונות שפיתח בספרו וקיווה ליישם, בשינויים הכרחיים, בתנועת "הצופים" בארץ.

לשכת הנוער במחלקת החינוך של הוועד הלאומי הקימה בשנת 1937 שלושה שבטים חדשים של "הצופים". אחד השבטים, שבט "מודיעין", הוקם בירושלים בבית הספר התיכון [בבית הכרם]. בבית הספר הוקצה חדר מיוחד ששימש להם מועדון. ב־1938 נערך בחורשה בבית הכרם טקס ההבטחה של הגדוד הראשון בשבט. בוגרי השבט היו בין חברי גרעיני "הצופים" הראשונים שהקימו את הקיבוצים מעגן מיכאל, בארי, חצרים ועוד.

בוועידה שהתקיימה בפסח תרצ"ט (1939) הגיעה לשיאה מחלוקת בין שתי שיטות – שיטת החסות [חסות בתי ספר], שבה צידד מנהל מחלקת החינוך מר י. עזריהו ותמך בה גם ראש התנועה הצופית אריה כרוך, והשיטה הפתוחה, שבה דגל אליעזר ריגר. ריגר התפטר מתפקידו כנשיא הסתדרות "הצופים", כי לא היה מוכן לתת ידו ל"תנועת נוער מטעם". בהשפעת אריה כרוך, ויתר עזריהו על עמדתו כדי לבטל את התפטרותו של ריגר.

בימי המאורעות של 1936–1939 התגבשו בתנועת "הצופים" רעיונות בדבר "שירות לאומי", ונוצר הקשר בין "הצופים" בארץ ותנועות הנוער בחוץ לארץ. בראש התפקידים של "הצופים" היתה

ההתמסרות לפעולות למען הקרן הקיימת. שבטי "הצופים" התחרו זה בזה על המצאת פעולות מקוריות שפירותיהן יוקדשו לקרן הקיימת. הם עסקו בעבודות דיקט, קרטון, בד, רפיה, חוטי משיכה, תפירה, סריגה, עור, מתכת, קליעה ועץ. תמורתן של פעולות אלה נועדה להגדיל את תרומת השבט והגדוד לקרן הקיימת. העבודה למען הקרן הקיימת יצרה קשר ושותפות פעולה בין "הצופים" ובין כל תנועות הנוער לגוניהן.

אליעזר ריגר, וכמוהו גם יוסף בנטואיץ' ומנהיגי התנועה, ראו ברעיון של איחוד תנועות הנוער מטרה חינוכית ראשונה במעלה בתנאי הפיצול המפלגתי של היישוב דאז. צעד ראשון להגשמת מטרה זו היה הענקת חסות של מחלקת החינוך להסתדרות "הצופים" הבלתי מפלגתית.

ריגר התלונן תכופות על ריבוי תנועות הנוער של המפלגות השונות. הוא טען שאלה בעצם אינן תנועות נוער אלא תנועות שארגנו המפלגות השונות כדי לתת המשכיות לאידיאולוגיה המפלגתית שלהם. הוא ראה בתופעה זו הפקרה של חינוך הנוער בארץ ישראל, שהיישוב היהודי בה היה בלאו הכי מפוצל, בגלל ארצות המוצא השונות, ובהכרח גם בעל מנהגים שונים. לדעתו, השאלה הבוערת ביותר היא איחוד כל מיני יהודים כאלה לעם אחד. אך בניגוד לכך, שואפות המפלגות השונות לקנות אחיזה בנפשות הילדים בגיל מוקדם ככל האפשר, כחומר להגברת השפעתם הפוליטית. צריך לתת לאדם הצעיר הזדמנות ללמוד, לצבור ידיעות כלליות ולהתפתח ללא השפעה פוליטית חדר-צדדית. גיבוש דעותיו של אדם צעיר, לפני שרכש השכלה כללית, מגביל את אופקיו ואת סובלנותו ועושה אותו נוקשה, ובמקרה של אכזבה מהאידיאולוגיה הנרכשת בדרכים אלה, הוא נשבר כליל ומאבד אמון בכל אידיאל חיובי.

ריגר התנגד למפלגות המפעילות לחץ על בני הנוער הלומדים

להגשים את חזון הציונות בעבודה חקלאית. לדבריו, מגמה זו נמשכת כיום ברוח האידיאולוגיה שרווחה בתקופת העלייה השנייה, וכמו אז, מתרכזות מפלגות העבודה גם היום בעשיית נפשות לעבודת האדמה. וזאת למרות שהחקלאות כיום אינה נזקקת לשם פיתוחה לבני נוער אלה. את תלמידי בתי הספר התיכוניים קל להשיג ולגייס לעבודה חקלאית, ולא נעשה כל מאמץ לפנות לנוער שאינו לומד ולגייסו לעבודת אדמה.

ריגר ראה במגמה זו התעלמות וחוסר אחריות כלפי עתיד היישוב. לדעתו, היה נחוץ לנצל את הכוחות האינטלקטואליים המעולים במקצועות השונים בחברה, במקום להפנותם לעבודת חקלאות שכל אחד היה יכול לעשות, ולכוון את תלמידי בתי הספר התיכוניים לפיתוח המנהיגות הלאומית העתידית בשטחי חיים שונים. הוא חשב שלשלוח אותם לחקלאות זהו בזבוז כוחותיה הרוחניים של האומה.

הוא ראה גם הפסד לאומי בכך שבשעות סכנה, רוב הקורבנות שנפלו יצאו מבתי הספר התיכוניים, כי בוגרי בתי הספר האחרים, הלא-תיכוניים, לא שירתו באחוזים גבוהים ולכן גם לא התנדבו ל"הגנה".

ריגר דגל ברעיון של "שנת עבודה" שלא מחייבת את הצופה לדרך מסוימת שתקבע את חייו. כל צעיר, בסיימו את חוק לימודיו, חייב לתת לפחות שנה אחת לעבודה חלוצית – שנת הכשרה בחקלאות או שירות לאומי – כהגשמה מעשית של התורה הצופית. אך כאשר חברי גרעיני ההתיישבות וחסידיהם דרשו שהתנועה תכריז שהיא רואה בהתיישבות חקלאית את גולת הכותרת של ההגשמה החלוצית, הם עוררו התנגדות. ריגר טען שההליכה לקיבוץ היא כיום באופנה, אך אינה חלוצית כל עיקר, בשעה שההליכה לעיר היא משימה הרבה יותר קשה וחשובה.³⁵ בשל התנגדות מצד מרבית החברים לגישה שראתה בהתיישבות

החקלאית גולת הכותרת של הצופיות, עמלה ועדה מיוחדת של מועצת הסתדרות "הצופים" על ניסוח מטרת התנועה, והציעה את הנוסח שהתקבל בסופו של דבר: "הגשמה ציונית חלוצית בכל שטחי החיים". ההצעה של ריגר ובנטואיץ' – "חלוציות ציונית בעיר ובכפר" – נדחתה [הנוסח התקבל בוועידה השביעית בתמוז תש"ב-1942 בבית הספר החקלאי בעיינות].

ב-15 במאי 1945 התקיים דיון של מנהלי בתי הספר התיכוניים בסוגיית "הצופים". בדיון נקבע כי האידאל החלוצי החקלאי, שאותו אימצה תנועת "הצופים", גרם לכך שהבוגרים המגשימים ניסו להטות את התנועה לדרך של תנועת העבודה, ואפילו לפלגים מסוימים בתוכה. האידאל החקלאי נעשה לאופנה וגורם ליחס של זלזול כלפי לימודים, כלפי ערכים רוחניים וכלפי שטחי חיים אחרים. התביעות המופרזות מרחיקות את תלמידי בתי הספר התיכוניים מהמשך הלימודים ומדלדלות את הפוטנציאל האינטלקטואלי לעתיד. במקום לפתח עצמאות ואינטליגנציה בקרב הנוער, קיימת בו סטנדרטיזציה רוחנית. יש צורך להרגיש את הערכים הרוחניים ולדאוג לכך שהתלמידים יאמינו בהם. על מחלקת החינוך לדאוג להכשרה מתאימה של מדריכים, כי בהם תלויה גם הכמות וגם האיכות של העבודה החינוכית בקרב הנוער.

כפר הנוער מאיר שפיה

בתשובה לבקשת הארגון האמריקאי "הדסה הצעירה", קיבל על עצמו ריגר את תפקיד יושב ראש הוועד של כפר הנוער מאיר שפיה. הוא היה נוסע לשפיה מדי פעם, וד"ר [אברהם] פירסט, מנהל שפיה, היה בא לביתנו לפעמים לשם התייעצויות.

אני נזכרת בחול המועד של פסח, כאשר בילינו עם הבנות בשפיה. חמוטל היתה אז בת שתים-עשרה ועבדה בלול התרנגולות.

שתי בנותינו הקטנות נהנו מאוד מהמשחקים בין העצים. בפסח של אותה שנה קיבלתי מתנה ליום הולדתי – חוברת מצוירת בידי בתנו שלומית בת השבע. הציורים סיפרו את סיפור ביקורנו בשפיה. באחד הימים היה על ריגר לנסוע לשפיה, בשל משפט שהתנהל נגד אחד החניכים שהואשם בהתאכזרות לחיות. הנער שנאשם טען להגנתו שהאכזריות שלו כלפי חיות היא תגובה לחוויה הקשה שעבר באותה שנה, כששפיה והסביבה סבלו ממכת ארבה. הכפר, על כל הילדים שבו, יצא למלחמה נגד הארבה. דרך ההגנה היחידה היתה ליצור קיר אנושי אל מול הארבה אשר עף נמוך, קרוב לאדמה, והשמיד בדרכו כל דבר ירוק. כל המבוגרים וגם הילדים עמדו בשורה, וכשנחיל הארבה פשט, כולם התנפלו והרגו בהם. ההשתתפות בהרג ההמוני של הארבה גרמה לכך שיצר ההרג השתלט עליו.

שנים לאחר אירוע זה, ב־1957, ראינתי את הצייר הנודע [אבשלום] עוקשי, והתברר שהוא אותו נער מכפר הנוער שפיה שנאשם בזמנו בהתאכזרות לחיות. בריאיון הוא סיפר שבהיותו יתום משני הוריו גדל אצל סבו, ולכן היה תלמיד בשפיה. לדבריו, היה ילד רגיש במיוחד, והמשפט שהתנהל נגדו בשפיה שחרר אותו מהתסביך שגרמה לו המלחמה בארבה.

הנרייטה סאלד

יום חמסין קשה אחד ריגר והנרייטה סאלד נסעו לשפיה, ואני התלוויתי אליהם. גב' סאלד ישבה על יד הנהג, ואני על המושב מאחוריה. כנראה בגלל החמסין תקפה אותי מחלת ים, והנהג נאלץ לעצור את המכונית כדי שאוכל לצאת ולהינפש קמעה. אך כאשר חזרתי למקומי, ישבה בו גב' סאלד ועמדה על כך שאשב במקומה ליד הנהג, מקום שהיה לדעתה נוח יותר.

היינו בידידות עם הנרייטה סאלד. היא בילתה אתנו את ליל הסדר של שנת 1939. התארחו אצלנו באותו ערב עוד שני דיפלומטים אנגלים נוצרים אשר שירתו בקונסוליה של אחת הארצות הערביות. באותו זמן היינו עדיין עם כל שלוש הבנות בבית, ואחרי הארוחה וגמר כל שירי ההגדה, אשר מעולם לא ויתרנו על אף אחד מהם, רקדנו הורה, וגב' סאלד רקדה בהתלהבות במעגל של הצעירים. ריגר ואני היינו מודאגים במקצת בשל גילה המבוגר, אך לא הפרנו את שמחתה.

סדר שני כמובן לא חוגגים בארץ, אך המארחים קיבלו הזמנה מטעם הסוכנות לבוא עם האורחים לחגיגת הפסח בקיבוץ רמת רחל. שמחנו להזדמנות זו ויצאתי עם שתי הבנות הגדולות ועם הצעירים האנגלים לקיבוץ רמת רחל, בתקווה שאורחינו יתרשמו מביקור בקיבוץ בחג ישראלי. אכזבתי היתה גדולה. היתה זאת עבורי הזדמנות להכיר את הקיבוצניקים המבוגרים, שישבו על ספסלים סביב האולם והסתכלו בהערצה ובהתרגשות בילדיהם הרוקדים. בני הנוער של הקיבוץ רקדו, ללא כל התחשבות באורחים שהזמינה אליהם הסוכנות, ולאורחים לא היתה כל אפשרות להיכנס למעגל הרוקדים הסגור בפניהם. איש לא דאג לשוחח אתם או להעניק להם יחס כלשהו. חזרנו העירה מדוכאים מהאירוע הבלתי מוצלח.

שנה אחר כך שכבה גב' סאלד בבית אחרי שנפלה, ושלחה לנו מכתב שבו הביעה את צערה על שלא תוכל להגיע לסדר אצלנו. לפרקים היינו מבקרים את הנרייטה סאלד בשבתות אחרי הצהריים, בזמן שהיתה מקבלת אורחים. היה זה בזמן המלחמה, כאשר הצבאות הגרמניים היו בצפון אפריקה, וחיילים אנגלים ששירתו בקהיר בילו את ימי החופשה בארץ. בשבת אחת מצאנו את גברת סאלד במצב רוח מצוין. היא סיפרה על ביקור של שני חיילים אנגלים בחופשה, אשר לא מצאו בירושלים שום מקום פתוח

לבלות בו את הערב. מתוך ייאוש חיפשו בספר הטלפונים, וכאשר מצאו את השם "Miss H.S." טלפנו אליה בתקווה למצוא בילוי מתאים, ואמנם היא הזמינה אותם, והבילוי היה כה נעים שלמחרת, בשבת בבוקר, הם חזרו לבקר אותה והמשיכו את השיחה איתה.

מביקורים אלה זכור לי מקרה נוסף. גב' סאלד סיפרה לנו שבביקור אחד בקיבוץ, כאשר ישבה בכיתה והקשיבה לשיעור אנגלית שנתן המורה, התקשה המורה לבטא מילה וחיפש אותה במילון. גב' סאלד אמרה לו את המבטא הנכון, אך המורה דחה את עזרתה באומרו, "אנחנו מלמדים פה את המבטא האנגלי ולא האמריקאי".

יום אחד היא הרחיבה את הדיבור על גורל העם היהודי ועל גורלה. כאשר היתה בנמל ניו יורק כדי לקבל את הפליטים מרוסיה אחרי פרעות קישניב, התושבים הגרמנים [יהודים אמריקאים] לא קיבלו אותם בסבר פנים יפות והביטו בהם מגבוה. כעת, גורלה הוא לקבל את היהודים הבורחים מגרמניה ואת ילדיהם, בשעה שהמקבלים אותם הם היהודים הרוסים.

מנהל המחלקה לחינוך באוניברסיטה העברית

בקיץ 1939 נסע דושקין לעבוד בארצות הברית, כהרגלו מדי שנה, אלא שהפעם קיבל גם הצעה להישאר למשך אותה שנה בארצות הברית. היה, אם כן, צורך למלא את מקומו במחלקה לחינוך של האוניברסיטה. חילופי המכתבים מספקים תמונה של התרוצצות מצד הכוחות העוינים את ריגר ומעוניינים למנות את ד"ר [ניסן] טורוב לתפקיד זה.

[באותה תקופה גם מרדכי קפלן עזב את הארץ, כך שהיו שתי משרות לאיוש: פדגוגיה חינוכית – המשרה של דושקין, ויסודות החינוך – המשרה של קפלן. בתחילת יוני דנה הוועדה המתמדת בשלושה מועמדים לשתי המשרות: ארנסט סימון, ריגר וטורוב

(שאוסישקין ביקש למנותו). הוועדה המליצה פה אחד למנות את ריגר במקומו של דושקין ולבחור בסימון למשרה של קפלן. הסנט והוועד הפועל אישרו את ההמלצות. ההחלטה הסופית לגבי המינויים נעשתה בהצבעה של הקורטוריון (חבר הנאמנים), שהתכנס בז'נבה ב־13-14 באוגוסט ובחר למנות את טורוב במקום קפלן ואת סימון כממלא מקום דושקין.³⁶

מיד לאחר שלמד על החלטת הקורטוריון, כתב דושקין לזלמן שוקן (ראש הוועד הפועל של האוניברסיטה): "רצוני בזה למחות מחאה נמרצת נגד הפעולה הפוליטית אשר הקריבה אותו (את ריגר) כדי לפייס את שתי הקבוצות אשר נלחמו בעד שני מועמדיהם למשרה השניה..."³⁷, ובמכתב לאבא כתב דושקין: "הפוליטיקה המפלגתית והאישית, החותרת תחת בנין הארץ בכלל, היתה גם בעוכרינו בפרט."³⁸

הרקטור אברהם הלוי פרנקל כתב לדושקין בתחילת אוקטובר: "גם אני מצטער צער אמתי על שד"ר ריגר לא יוכל לנהל את העבודה הפדגוגית המעשית אצלנו ובבית הספר התיכון, אבל יחד עם זה עלי להתנגד לעמדתך כאילו נעשה נגדו 'עוֹל גדול'. המועמדות שלו לא הצליחה הפעם כמו שהיה בכמה מקרים אחרים קודמים, ומאידך גיסא לא התיאשתי מן הרעיון, שבזמן מן הזמנים יוכל ד"ר ריגר להכנס לעבודה אצלנו."³⁹

בסופו של דבר, טורוב עזב את המחלקה לאחר זמן קצר [בקיץ 1940]. ריגר התמנה למרצה [לפדגוגיה מעשית] במחלקה לחינוך באוניברסיטה לשנת תש"א (1940-1941), ודושקין יצא לארצות הברית לתקופה של עשר שנים, וחזר בשנת 1949 [עם מינויו לאוניברסיטה עזב אבא את תפקידו כמפקח במחלקת החינוך של הוועד הלאומי].

בהיותו מנהל המחלקה משנת 1940, היה על ריגר להילחם קשות על מקומה של המחלקה לחינוך באוניברסיטה. רוב המורים

באוניברסיטה – שמוצאם מארצות אירופאיות – התנגדו נמרצות להקמת מחלקה לחינוך ולא ראו בה כל צורך. באוניברסיטאות באירופה לא היו נהוגות מחלקות לחינוך. מורה באוניברסיטה לא היה צריך לדעת את חוכמת הקניית תורתו; נדרש ממנו רק להיות מומחה למקצועו. לחינוך, בתור חוכמת חיים והתפתחות אנושית, לא היתה משמעות רבה בשיטת הלימודים הקלאסית הנהוגה באירופה. הפרופסורים לא ראו במחלקה לחינוך מחלקה שיש לה מקום במוסד אקדמי. ואמנם, משהוקמה המחלקה לחינוך, המקצוע שנלמד בה נחשב תחילה למקצוע שמחוץ למניין. אחר כך הוא נחשב למקצוע משני (מינורי) [מ־1944], ועברו שנים רבות עד שחינוך אושר כמקצוע ראשי לתלמידים שביקשו לא רק לעסוק בהוראה, אלא גם במחקר, בפיקוח, בארגון ובכתיבה יוצרת בשדה החינוך [מ־1950].⁴⁰

במשך השנים שריגר השתתף בישיבות הפרופסורים באוניברסיטה הוא היה חוזר הביתה מאוכזב ומתוסכל מהיחס חסר ההבנה כלפי גישות כמו זו של קורט לוינ. זכורני מה אמר על הגישה הרווחת בישיבות אלה: "בשביל שאלות של כתיב, חיריק ושורוק מוקמות באוניברסיטה שלוש מחלקות; לטיפול יעיל בגידול תרנגולות ישנן מחלקות מכובדות; על טיפול באפרוחים הם דנים במשך שעות רבות, אבל גידול ילדים וחינוך יעיל של ילדים אינו חשוב בעיניהם כלל."

[אבא קיבל תואר פרופסור-חבר בפדגוגיה ב־1950, והיה מועמד לתואר פרופסור מן המניין כשנפטר.⁴¹]

שליחות לדרום אפריקה מטעם האוניברסיטה

תקופת מלחמת העולם השנייה היתה קשה מאוד לאליעזר ריגר. ברגישות יתרה הוא עקב אחר פועלו של המנהיג הגרמני המטורף.

בקיץ 1939 נסעו ישראלים רבים לביקור בפולניה, והדבר גרם לריגר דאגה מיוחדת. בשעת ארוחת צהריים אחת אמר לי בעלי, "אני חושש מאוד שהיטלר יהרוג את כל היהודים בפולניה." לא עלה אז על דעתי שנבואה זו אמנם עומדת להתקיים.

בשנת 1942, בשעה שצבא רומל עמד לפני אל-עלמיין, פנה ד"ר סנטור אל ריגר בבקשה לצאת לדרום אפריקה כדי לאסוף כספים למען האוניברסיטה. באותה תקופה ריחפה סכנה מעל היישוב כולו, כי לא היה כל ביטחון שהבריטים יצליחו לעכב את התקדמות רומל בכיבוש מצרים ובהסתערותו על ארץ ישראל. ריגר ביקש את הסכמתי לנסיעה זאת, ואני כמובן עזרתי לו להחליט בחיוב.

יום אחד אמר לי ריגר, "אני מוכרח לשאול את סנטור מהו סכום הכסף שהוא מחכה שאביא מדרום אפריקה." הוא טלפן לסנטור, ותשובתו היתה: "אם תשיג 6,000 פאונד זה יהיה יפה מאוד." ריגר טס לדרום אפריקה. בדרך הוא התרשם עמוקות מיופיה של אוגנדה, ובשובו הביתה הביע ספק, תוך התברחות, אם טוב עשתה ההסתדרות הציונית שדחתה את תוכנית ההתיישבות באוגנדה לטובת פלשתינה. חומר מהעיתונות של דרום אפריקה ומכתבים שכתב משם מעידים על ההצלחה הרבה של שליחותו. יהודים מקומיים עזרו לו בהתלהבות יוצאת מן הכלל, והוא הצליח לארגן מחדש את משרד ידידי האוניברסיטה ביוהנסבורג ולהשיג 120,000 פאונד (מכתבו של לוריא להוריו נותן מושג על כך). שנים אחדות אחר כך אמרה לי גברת דרום אפריקאית שביקרה אצלנו: "השתוקקתי מאוד להכיר את אשתו של ריגר, שהוא דיבר עליה תמיד בהערצה."

חזרתו ארצה היתה נעימה הרבה פחות מהטיסה לשם. הפעם, האוניברסיטה בירושלים לא התאמצה במיוחד לסדר לו טיסה, והוא נאלץ לחכות חודשים לשירת אוניות כדי לחזור הביתה.

חודשים אלה עברו עליו בסבל רב בגלל האקלים הקשה ששרר במקום – לחות וחום מעיק.

הנסיעה באונייה היתה בימים ההם, ימי מלחמת העולם השנייה, בחזקת סכנת חיים, כי האוניות הופצצו תכופות. התברר לי שריגר טלפן לד"ר סנטור (שטיפל בנסיעתו בשליחות האוניברסיטה) וביקש ממנו להבטיח את פרנסת משפחתו במקרה שהאונייה שלו תופצץ והוא ייפול קורבן להפצצה. ד"ר סנטור ענה על בקשתו בשלילה.

בחוזרו הביתה שלח לנו ד"ר סנטור כורסה אשר נמצאת עדיין בשימוש. קראנו לה "כורסת השלום והמנוחה", על פי הכתוב בכרטיס הברכה שליווה את הכורסה.

[במכתב לריגר מ־4 במרס 1943 ציין סנטור ששום בא כוח של האוניברסיטה, באיזו ארץ שהיא, טרם השיג הישגים כספיים כפי שהשיג ריגר, ושיבח במיוחד את הצלחתו המוסרית בהסברה ובקשירת קשרים רוחניים אמיצים.⁴²

ב־1948 אבא גם הרים תרומה חשובה לביסוס החומרי של המחלקה לחינוך באוניברסיטה. לפי דושקין,⁴³ "עשה פרופ' ריגר מעשה כביר – הוא הלך לנו יורק ובעזרת הד"ר סנטור ז"ל שכנע את ארגון הנשים הלא ציוני National Council of Jewish Women לקבל עליהן את כל תקציב המחלקה לחינוך באוניברסיטה; ובזה הונח יסוד תקציבי איתן למחלקה עד היום הזה."]

כתיבת ספרים בנושאי חינוך ובהיסטוריה יהודית

ב־1940 יצא בהוצאת דביר ספר "החינוך העברי בארץ ישראל" בשני כרכים: חלק א' – "יסודות ומגמות", וחלק ב' – "המטרה והתכנית". הספר היווה סיכום העבר, ניתוח ההווה ומורה דרך לעתיד, אנליזה וסינתזה כאחת, עם חוש מציאות וחוסר התפשרות

עם המציאות. [הוא דן בנושאים כגון היסודות הרוחניים והארגוניים לבית ספר עברי ממלכתי והתוכן של תוכנית לימודים אחידה. פרקים שונים התייחסו לבית הספר העממי, לבית הספר התיכון, לבית הספר הכפרי, לחינוך המקצועי, לתנועות הנוער, להכשרת מורים ועוד. על רבים מהנושאים שבספר אבא דיבר או כתב שנים לפני שריכז אותם בספרו.⁴⁴]

ב-1945 יצא לאור הספר "החינוך המקצועי ביישוב העברי בארץ ישראל", בהוצאת החברה להוצאת ספרים שליד האוניברסיטה העברית.

[שני הספרים שהוזכרו לעיל מבוססים על שיטות מחקר כמותיות אובייקטיביות, דבר חדשני בחקר החינוך העברי באותו תקופה. אבא כלל נתונים ומסמכים, גרפים ותרשימים, ביבליוגרפיות מקיפות וחומר השוואתי מארצות שונות. הוא לא חשש לבקר נושאים שהיו בקונסנזוס הציוני, שאחרים לא העזו לגעת בהם, כגון יחס בית הספר לערבים ושיטת הזרמים בחינוך. ספרים אלה היו "קפיצת מדרגה בחקר ההיסטוריה של החינוך".⁴⁵]

שלושים שנה לאחר שיצאה המהדורה הראשונה של ספר ההיסטוריה הכללית של ריגר, "תולדות הזמן החדש" (הוצאת דביר, 1923), התפרסם ספר ההיסטוריה היהודית שלו – "תולדות ישראל בזמן החדש – מתקופת ההשכלה עד ימינו" (הוצאת דביר, 1953).

כנסים ופעילות חינוכית

[אבא כתב בסיכום הפעילות האקדמית שלו מת"ש עד תש"ט (נספח 3): "הייתי פעיל במו"מ עם ועדת מק-נייר מיסודה של הממשלה המנדטורית, וכתוצאה ממו"מ זה הוצעו הצעות מרחיקות לכת לביסוסה של המחלקה לחינוך באוניברסיטה וגם הושגו אח"כ

אמצעים כספיים לכך מהממשלה המנדטורית. "McNair Report on the System of Education of the Jewish Community in Palestine, Report of the Commission of Enquiry appointed [by the Secretary of State for the Colonies in 1945.

ב־1946 ביקר בבתי ספר באנגליה לפי הזמנת ה־British Council (המועצה הבריטית). [הקשר עם המועצה הבריטית נמשך בשנים הבאות עד למותו].

ב־1947 היה אחד היוזמים והמארגנים הראשיים של הכינוס העולמי לחינוך העברי בתפוצות הגולה. [אבא פעל נמרצות להרחבת ההשפעה של האוניברסיטה העברית על החינוך העברי בתפוצות. הכנס נפתח בחגיגות באמפיתיאטרון של האוניברסיטה העברית על הר הצופים, והשתתפו בו כ־300 צירים מכל ארצות הגולה.⁴⁶ במעמד הפתיחה נוסד האיגוד לחינוך עברי בתפוצות, ואבא נבחר ליושב הראש שלו. אבא ערך את הספר "החינוך העברי בתפוצות הגולה", בהוצאת האוניברסיטה העברית (1947). האיגוד פעל רק מספר חודשים, בתקציב זעום, עד פרוץ המלחמה. לפי ישראל מהלמן, "יתכן שהאיגוד היה כוח מזרז ומפרה במישרין או בעקיפין להתהוות מחלקת החינוך על ידי ההסתדרות הציונית."⁴⁷]

הוראת העברית כשפה שנייה למבוגרים

[בביקוריו בארה"ב נוכח אבא לדעת שההישגים בלימוד העברית שם דלים מאוד. הוא סבר ששיפור הוראת העברית והקניית כושר הדיבור בלשון זו יחזקו את הקשר של התלמידים לעם היהודי ולתרבותו. כמרצה באוניברסיטה העברית הוא קיים כל שנה סמינר מחקר על הוראת העברית כלשון נוספת למבוגרים.⁴⁸ על בסיס לימוד השיטות השונות הקיימות בעולם להוראת שפה נוספת,

ובהתייחסות לאוצר מילות היסוד של הלשון העברית (ממחקרו שהתפרסם ב-1935), הוא גיבש שיטת הוראה אקלקטית, "השיטה הירושלמית", שאותה תיאר בספר *Modern Hebrew*. [הספר יצא לאור ב-1953 בהוצאת Philosophical Library].

ב-1954 יצא לאור ספר הלימוד להוראת העברית כשפה שנייה למבוגרים דוברי אנגלית – *Everyday Hebrew*, בהוצאת מחלקת הנוער והחלוץ של הסוכנות היהודית [הספר התבסס על "השיטה הירושלמית"]. הוא נכתב בהתייעצות עם המשורר והפדגוג אלחנן אדלמן. הנושא הוא החיים בארץ: בעיר, בכפר, בקיבוץ ובמושב. בכל פרק סיפור, שיחה ושיר. הספר יצא לאור זמן קצר לפני מותו של אבא].

נציג באספת הנבחרים של הוועד הלאומי

ב-1942-1943 ריגר ריכז חוג אנשים שהתגבש כתנועה פוליטית לקראת הצטרפות חבריו כ"בלתי תלויים" למפלגת "עלייה חדשה" בבחירות לאספת הנבחרים של הוועד הלאומי. ב-1944 נבחר ריגר לתפקיד ציר באספת הנבחרים הרביעית של הוועד הלאומי. [להלן ציטוטים מתוך דברים שאמר במושב השני⁴⁹ בספטמבר 1944:]

...יש לנו אוטונומיה זה 25 שנה אבל אין אוטוריטה, אין חוט שדרה, ואין סמכות אלמנטרית הנדרשת מכל שלטון. שלטון החינוך שלנו ממלא תפקיד של סרסור בין הסתדרות המורים ובין ממשלת הארץ ונוחל בזיון משני הצדדים... יש שבעה מוסדות באוטונומיה החינוכית שלנו: (1) הנהלת הועה"ל, (2) הוועד המנהל, (3) ועד החנוך, (4-6) שלשה ועדי מפקחים לפי הזרמים וגם (7) מחלקת

החנוך המחולקת לזרמים, והחלטות מתקבלות בה. אלה הם שבעה מוסדות, ומלבד שבעה אלה יש עוד שני מוסדות: מחלקת החנוך של הממשלה מצד אחד, והסדרות המורים מצד שני, שהשפעת כל אחד מהם גדולה בענייני חנוך (לא בענייני מפלגה!) יותר מכל שבעת המוסדות הנזכרים. ביחד הם תשעה מוסדות, ולא הזכרתי את הסוכנות, שהיא המוסד העשירי לפי המניין. כלום יש להתפלא, כי בין עשרה מוסדות כל אחריות נשחקת, כל אישיות נמעכת וכל הצעה חשובה מתרסקת. אין לנו "בעל בית" בחנוך העברי...

רבותי, האוטונומיה שלנו נצטמקה למעשה, מפני שלא גילתה יוזמה. למעשה יש לנו מחלקת חינוך לחינוך עממי בלבד. אין לה השפעה על בתי ספר תיכוניים, המתקרבים בעל כורחם יותר ויותר לסדר חינוך מעמדי, כי דורשים מהורים 40 ו-50 לא"י שכר לימוד... בבתי הספר התיכוניים רווחות כתות של 40 ו-50 תלמידים ויש גם 60. זה מוביל לחינוך חברותי משובש שיש בו כמה הופעות וסממנים פתולוגיים של פסיכולוגיה המונית.

הזכירו כאן בתי ספר מקצועיים. גם כאן אין השאלה הכספית העיקר, כי אם שאלת היוזמה. בכספים מעטים בערך אפשר להשפיע על תיאום המוסדות המקצועיים ועל חיזוק ארגונם הפנימי. אין הגשמת הציונות יותר מפראזה כל זמן שאין היא דואגת בבתי ספרה לפרודוקטיביזציה של הישוב. אין אפשרות לחשוב על קוממיות כלכלית בארץ, כל זמן שלא תהיה בה הכשרה מקצועית ראויה לשמה...

שאלת הנוער העובד: מהנוער העובד רק 13% – זאת אומרת 1,300 – מתוך 10,000 צעירים מאורגנים לומדים בכתות ובשעורי ערב... אין אצלי ספק שזה תפקיד מדיני

של האוטונומיה החינוכית שלנו, ואין להניח את הדבר הזה לאיניציאטיבה היפה מאד של מוסדות אחרים בלבד... ד"ר סולובייצ'יק (מנהל מחלקת החינוך של הוועד הלאומי) דבר על שלשת אלפים מחוסרי חינוך. אינני יודע אם יש מיון מוסמך בשטח זה מחוץ לירושלים. בירושלים בלבד לפי דעת מינימליסטים יש 1,000, ולפי דעות אחרות יש 2,500 ילדים בני 14-16 שאינם מקבלים כל חינוך וקרוב ל-900 ילדים הלומדים במיסיון ועוד לפחות 1,000 לומדים בבתי ספר ירודים כל כך (כותאבים וכו') שאחרי שהם גומרים אותם אינם יודעים קרוא וכתוב. כי אלפי ילדים אלה, שרובם הם מעדות המזרח, מושלכים בראש חוצות. זאת היא שאלה של עתידנו בארץ. אלפי ילדים הם סכנה מדינית באשר הם טרף לדמגוגיה ולתעמולת הטירור; יש כאן סכנה כלכלית, כי ילדים אלה לא יוכשרו לעמוד בהתחרות כלכלית, ואורבת מצד זה גם סכנה חברתית, כי ילדים אלה הם מועמדים לעבריות. אין פה שאלה של נספח לחינוך, זאת היא שאלת היסוד בחינוכנו. הילדים האלה הם חלק גדול מישובנו...

הרב הרצוג

לריגר היה קשר רגשי חזק לעם היהודי. היה לו צורך עז להשתתף בשמחות החגים. לפני כל חג הוא היה מחליט לצאת לחופשה, אך תמיד נשאר בבית. נהגנו לבקר בתי כנסת שונים בעיר העתיקה ובשערי חסד, אך לא היה בית כנסת אחד אשר התאים לרוחנו. באחד הימים הצעתי לבעלי לקנות כרטיסים לבית כנסת ישורון, שנמצא ברחביה סמוך לבית, ולהשתתף בתפילות ערב ראש השנה. כך עשיתי. בערב החג יצאנו לבית הכנסת, אני עליתי

לגלריה של הנשים והוא נשאר עם הגברים למטה. לדוכן עלה הרב הראשי הרצוג ונאם. לא שמעתי את דבריו, כי הוא דיבר בקול נמוך ובלתי ברור, אבל אחרי זמן קצר מאוד בעלי עשה לי סימן לרדת ולעזוב את המקום. התברר שהרב הרצוג ניצל את ההזדמנות לשאת נאום פוליטי נגד איחוד החינוך.

ניצול ערב ראש השנה למטרה פוליטית הרגיז מאוד את ריגר. הוא ראה בכך חוסר יושר אלמנטרי, במיוחד כיוון שהוא עצמו שאף תמיד לאיחוד החינוך העברי והתנגד לפיצול החינוך לארבעה זרמים.

זכורני שזמן קצר אחרי זה, ראיתי ברחוב קרן קיימת מודעה גדולה ובה מתואר עונש הגיהנום המחכה לכל אישה שאינה חובשת פאה נוכרית ולא הולכת למקווה. על החתום היה הרב הרצוג. בעלי לא האמין לי ויצא בעצמו להיווכח שאמנם הרב משמש מכשיר בידי אורתודוקסים קיצוניים ומוכן לחתום על כל מה שהם דורשים ממנו.

דירתנו בירושלים נמצאה מול בית הרצוג, ולעתים קרובות היו לנו אורחים אשר סרו אלינו בדרכם לביקור בבית הרב. אני חיבבתי את הרבנית ולפעמים הייתי נכנסת לשם, אך כף רגלו של בעלי מעולם לא דרכה בפתח ביתם.

מנכ"ל משרד החינוך והתרבות וחוק חינוך ממלכתי

[באוקטובר 1951 מינה בן גוריון את בן-ציון דינור לשר החינוך והתרבות. חרף התנגדויות מצד הסתדרות המורים ואחרים, דינור הזמין את אבא להיות המנהל הכללי השני של המשרד. בשיבת הממשלה הראשונה שבה דנו על מינויו של אבא, ציין דינור: "ריגר) איש בעל ניסיון רב. אני יכול להגיד שהוא האיש הבקיא ביותר בשטח זה. הוא אדמיניסטרטור טוב... הוא צריך להסדיר את

המשרד, ולא מצאתי איש מתאים ממנו... יש לי תכנית מפורטת של עבודה למשרד החינוך והתרבות. אני יכול לעשות כלום, המשרד מונח באופן יסודי... הלכתי לדבר על התכניות עם המנהל הכללי, והוא הציג דרישות שלא יכולתי לקבלן... הפרופ' ריגר הוא איש בעל תכניות, וסוף כל סוף הרי אני אחראי לפעולה, אמנם הוא המבצע. אם לא נהיה שבעי רצון מביצוע הפעולה – זה בידי; זו אינה חתונה קתולית.⁵⁰

בישיבה לאחר שבוע, שבה אושר המינוי, הוסיף דינור: "עלי להדגיש עוד הפעם שאין כפרופ' ריגר המכיר את עניני החינוך בארץ, ואין אני יכול להמשיך עבודתי אף לרגע בלי מנהל כללי במשרד. יש בו גם יתרון שהוא בעצמו עבר כל הסטדיות של עבודת החינוך. הייתי מבקש לא לשים לי מכשולים בעבודתי."⁵¹

מאז כינונה במרס 1949, מערכת החינוך של מדינת ישראל לא היתה שונה במהותה מזו של הוועד הלאומי. עם כניסתו לתפקיד בנובמבר 1951, אבא עסק באינטנסיביות בהכנת חוק חינוך ממלכתי ובארגון מערכת החינוך על מנת להתאימה למסגרת ממלכתית.

הפרדה בין חינוך נוער ובין מפלגתיות היתה עיקרון בסיסי בהשקפת עולמו החינוכית של אבא, שבא לידי ביטוי כבר בשנות העשרים במאמרים שלו בעיתון שערך, "הנוער והארץ", ובפעילותו למען תנועות "הצופים".

ב-1938, חמש-עשרה שנה לפני מינויו למנכ"ל, אבא פרסם את המאמר "לקראת בית-ספר עברי ממלכתי",⁵² שבו, לפי דושקין, הוא "ירה את ירית הפתיחה במערכה ארוכה ונמרצת שחשפה בצורה בוטה את ההשחתה של חינוך פוליטי-מפלגתי, והתווה את הדרך לבניית מערכת חינוך א-פוליטית".⁵³ דושקין ציין שבמאמר זה ובמאמרים נוספים מאותה תקופה, המבוססים על מחקריו

בסוציולוגיה החינוכית של היישוב, אבא הציג "תרשים מלא אשר שימש כיסוד לעיבוד התוכנית הכללית של החוק בתשי"ג; וגם פרטים רבים אשר היו כעין מודי דרך לביצוע התוכנית".⁵⁴

בסוף המאמר "לקראת בית-ספר עברי ממלכתי" אבא ניבא: "...אותה הצעה לבטל את שלוש הרשויות בחינוך, ודאי שרבים יראוה כנסיון למהפכה של שגעון כמעט... אבל מי יודע? אולי יתעוררו בנו סוף סוף רבים אשר לא ישלימו בשום פנים עם העובדה הקיימת שבית הספר של כנסת-ישראל משמש מדגה לכיתיות, תחת אשר ישמש בית-היוצר לאחדות האומה וליכודה... אם לא תימצא לשוב מידת העוז והתוקף הדרושה, כדי לבטל בחזקת-יד את כל הרשויות החינוכיות המפלגתיות הנבדלות, יש לבקש עוד דרכי פשרה זמניים... וליצור בית ספר אחיד, משותף לשני הזרמים, הזרם הכללי וזרם העובדים. צירופם של שני זרמים אלה קל יותר מצירופו של זרם ה'מזרחי' עם אחד הזרמים האחרים... אמנם שואפים אנו לבית ספר אחיד, ואולם אחדות זו אינה צריכה להפריע את דבר גוון התכנית והעשרתה..."

בגלל האופי המהפכני של חוק החינוך הממלכתי, הוחלט לא להגיש אותו בדרך הרגילה. בריאיון מוקלט ב-1968,⁵⁵ ד"ר רות סטנר (בן יהודה), עורכת הדין של משרד החינוך, סיפרה שבדרך כלל מנסחים תחילה "הצעת תזכיר", ללא גוף החוק, המועברת למשרדים השונים; לאחר מכן, על סמך תגובתם, מנסחים "תזכיר להצעת חוק" המוגש לממשלה; ורק לאחר התייחסות לכל ההסתייגויות, עורכים את הצעת החוק עצמה. במקום תהליך זה, סיפרה סטנר: "ניסחנו את החוק כאן במשרד. כתבנו אותו 15 פעם לפני שהוא יצא מכותלי המשרד הזה... (החוק) נולד בלשכת השר לחינוך דאז, פרופ' דינור, ובלשכתו של המנהל הכללי... אפשר לומר ששני עמודי התווך של הרעיונות של חוק חינוך ממלכתי

זה היו פרופ' דינור ופרופ' ריגר. השניים האלה עבדו כצוות – מתאים ומתואם להפליא. היתה ביניהם הבנה הדדית וכבוד הדדי והענינים הלכו ביעילות ובמהירות מקסימלית.

אבנר ישראלי, סגן המנהל הכללי של משרד החינוך לענייני מנהל, תיאר בריאיון את עבודת השכנוע ואת הפשרות שנעשו לפני הבאת החוק להצבעה: "לתנועה הקיבוצית בדרך כלל הלך פרופ' דינור. ויכוחים עם הקואליציה היה עושה פרופ' ריגר. היו גם מקרים בתוך מפא"י שכן גוריון העמיד את זה לדיון. צריך היה לחרוש עמוק את השטח מסביב, כדי להבטיח הצבעה בזמן שהחוק מתקבל.⁵⁶"

יוסף בנטואיץ' כתב ב־1954: "ואמנם, תוך שנתיים (מכניסת דינור וריגר לתפקידם) התחוללה המהפכה. מכאן אין להפריד בין פעולתם של ריגר ושל פרופ' דינור: הם היו מאוחדים ודבוקים זה בזה. מיד הורגשה רוח חדשה פועמת במשרד, רוח של מתח ודחיפות, רוח של תקווה.⁵⁷" בריאיון ב־1968 בנטואיץ' סיפר שדינור, וגם בן גוריון מאחוריו, נתנו את הכיוון לחוק חינוך ממלכתי, ושדינור עשה הרבה כדי לקדם את החוק בתוך מפלגתו, "אבל הארכיטקט – האדם שבנה את הבנין וידע כיצד לנסח את הדברים וכיצד לבצע אותם – זה היה ריגר.⁵⁸"

סטנר סיפרה שלאחר שהחוק עבר, באוגוסט 1953: "היה צריך בזמן קצר ביותר להתקין סריה די גדולה של תקנות ולהכין אותן לקראת פתיחת בתי הספר (ב־1 בספטמבר 1953)... אותם הימים ישב פרופ' ריגר בראש כל הישיבות של כל הגופים האלה (ועד החינוך, ועדת הקבע, המועצה לחינוך ממלכתי-דת, וכו') או ישב כבא כוח המשרד, והסביר יחד עם עוד באי כוח של המשרד את המטרה של התקנות השונות... הצורה בה (הכינו את התקנות) היתה ככה: פרופ' ריגר קרא לי ואמר לי, 'אם כן, אנחנו רוצים להתקין תקנות למטרה זו וזו. העקרונות הראשיים שאני רוצה

בתקנות האלה הם אלה ואלה. תכני לי טיוטה. העבודה היתה כל כך אינטנסיבית שהוא היה אומר לי את זה בבוקר במשרד, הייתי מנסחת את התקנות עם העקרונות שהוא הביא בפני... והבאתי לפניו עוד באותו הערב את הטיוטה הראשונה של התקנות. היינו עוברים עליהן; היינו מתקנים אותן בו בלילה. למחרתו כבר היתה התקנה המתוקנת מוכנה לדיון.⁵⁹

עוד טרם נחקק חוק חינוך ממלכתי, אבא ביצע רפורמה במנהל החינוך. במקום הנהלה המבוססת על הזרמים השונים, מונו סגנים למנהל הכללי, והוקמו מחוזות. יוסף בנטואיץ' נזכר שכשריגר מינה לידו את יעקב שריד לסגן מנהל, בנטואיץ' התפלא, כי שריד היה ידוע כאיש זרם העובדים. "האם זה לא מסוכן?" הוא תהה. "בזמן שאתה רוצה חינוך ממלכתי, אתה מכניס כאילו בדרך האחורית את הזרמים?" ריגר השיב: "אין דבר, שריד עצמו הוא אדם מאד קורקטי והתפקיד הוא עכשיו אל-זרמי."⁶⁰

ישראלי מתאר איך ב-1953 דינור ואבא הוציאו תוכנית לימודים חדשה למערכת החינוך הממלכתית. התוכנית היוותה רוויזיה כללית לתוכנית שהיתה בידי המורים, שלא שונתה בצורה מהותית מ-1924. ישראלי מסכם: "איזה הקף עבודה! עצום!... באווירה כמעט עוינת של ציבור המפלגות: להעביר חוק, להתקין תקנות, להוציא תוכנית לימודים. אבל קרה לריגר דבר מאד מעניין באותה תקופה: ככל שהוא הוסיף ועבד, במשרד ומחוץ למשרד, הוא התחבב על אנשים... והרבה אנשים שהיו מסתייגים כלפיו לפני כניסתו למשרד, ראו שזה בכלל לא האיש אשר דיברו עליו. אדם נעים, קורקטי, המילה היא מילה, ההן הוא הן, הלאו הוא לאו, הבטחה היא הבטחה, עומד יפה בתקיפות אבל בטקט רב על עמדתו. כושר ביצוע בלתי רגיל. מסירות ללא קץ לעבודה, יום ולילה... ראו שעומד בן אדם בעל שיעור קומה. שגם אם יש דעות שנויות במחלוקת, זה די נעים להתמודד עם איש כזה."⁶¹

בחורף 1951-1952, זמן קצר לאחר שנכנס לתפקיד מנכ"ל משרד החינוך וניתנה לו האפשרות להשפיע על גורל החינוך במדינת ישראל, התגלה אצל אבא סרטן ריאות. לאחר הפסקה של חודשיים, בהם עבר ניתוח בלונדון והתאושש ממנו, הוא חזר לעבודה מלאה. סטנר מתארת: "באותם ימים היה פרופ' ריגר כבר חולה. התופעות של המחלה גרמו לכך שפרופ' ריגר נתקל יותר ויותר בקשיים של ישיבה זמן ארוך בועדות וכיוצא באלה. אחר כך הגיע לדרגה שאיבד את קולו. לפיכך, המאמצים שהוא עשה כדי לעמוד בדרישות היו מאמצים כבירים ביותר. ועל אף כל הדברים האלה, דומני שהוא לא החסיר פעם אחת מהתפתחות העבודה והבאת הענינים בפני הועדות."⁶²

לקראת תום שתי שנות החופשה שאבא קיבל מהאוניברסיטה,⁶³ אבא שלח מכתב התפטרות לדינור. בתשובתו מ-16 בספטמבר, דינור ביקש מאבא להמשיך בתפקיד המנכ"ל.⁶⁴ עם התגברות המחלה, אבא ניהל את רוב הפגישות שלו בבית. הוא עבד עד ימיו האחרונים כדי להספיק להגשים כמה שיותר מהתוכניות שלו לשיפור מערכת החינוך. שנתים וחצי לאחר שנכנס לתפקיד, בט"ו בניסן תשי"ד, 18 באפריל 1954, הוא נפטר.

ביום השלושים לפטירתו, אמר ד"ר צבי אדר ממחלקת החינוך של האוניברסיטה העברית: "(ריגר) האמין בחינוך ככוח גדול וראה בו, בלשונו שלו, 'התולדה של החברה ומחוללה כאחד', ומתוך אמונה זו פעל וחי כל ימיו."⁶⁵

נספחים

נספח 1: מהלך החיים עד 1936⁶⁶

מהלך החיים של ד"ר אליעזר ריגר

נולדתי בשנת 1896 בעירה הגליציאית גרידוב שבהרי הקרפטים. את ימי ילדותי בליתי ב"חדר" ובביה"ס העממי שבעירתי. כבן עשר נכנסתי לגמנסיה הממשלתית בקראקא ואחרי שמונה שנים גמרתי בה את חק למדתי; בסוף כל אותה הזמן למדתי את למדתי היהדות מפי מיטב המורים שבעיר. בשנת 1914 נתקבלתי באוניברסיטה בווינה. מקצועי הראשי באוניברסיטה היו הלטרנות והספרות השמיות בקשר עם היסטוריה; מקצוע המסני שלי היתה פרגוניה; עבודת הדוקטור שלי היתה ספר בלשני-היסטורי, שבו נסיתי להסביר את השתלשלות הניבים החקלאיים בתנ"ך לאור התפתחות תרבות ישראל. *Kurzeluntersuchung der landwirtschaftlichen Ausdrücke im Alten Testament.*

בסוף שהותי בווינה למדתי כמלמד מן המניין בבית המדרש לרבנים מיסודו של המנחה ג. שורץ ונבחרתי בחינת "טנמן".

בימי המלחמה - כשעברו לווינה רבבות פליטים מדין יהודי גליציה - נגשתי עם חברי לפעולה תרבותית בין הנוער. משנת 1915 הייתי אחד מפיסדי השומר הצעיר, ומאז עד שנת 1920 עמדתי בראש תנועה זו, שהתפשטה חייט מדינה והקימה לה סניפים בארצות רבות, וביחוד באירופה המזרחית. (השומר הצעיר של הימים ההם היתה תנועה ציונית-צופית וביחוד גברה עליה השפעת תנועת הנוער הגרמנית).

בשנת 1919 הוצמנתי כמנהל הגמנסיה העברית "יבנה" בלודז' וכעבור שנה אות עליתי ארצה ישראל. אחרי חרשים של הפסקה, שבהם נסיתי את כחי בכבישים, שבתי להוראה; הוריתי את הלומדים העברים וההיסטוריה במשך כמה שנים במסדרות וחדרים (ביה"ס הריאלי בחיפה, בית המדרש למורות בתל-אביב, הגמנסיה הרצליה בתל-אביב). בשנת 1923 הוציאה לאור הוצאת "קהל" את ספרי ילדותי הזמן החדש אשר מהדורתו השניה יצאה אחר-כך ע"י "דביר". כל אותן השנים עמלתי בקשר עם ארגוני הנוער בארץ ובשנות 1926-27 הייתה גם עורכו של דו-הידיון, הנוער והארץ.

בשנת 1928 נכנסתי לעבודתי במחלקת החנוך במפקיד מטקא על ביה"ס. בשנת 1930 יצאתי לאמריקה על מנת להכיר את דרכיה בחנוך. במשך שנתיים עבדתי באפן אינטנסיבי במחלקה הפדגוגית של האוניברסיטה בשיקגו מתוך תשוקה לב מיוחדת לברור הדרכים המדעיות שבתכנית הלמודים ובשיטות ההוראה כעבור שנתיים שבתי ארצה ישראל ומאז עד היום המסכתי את עבודתי במטקא על ביה"ס של כנסת ישראל (בית המדרש למורים הכללי, בתי ספר תיכוניים ובתי ספר עממיים).

מזמן הכנסתי למחלקת החנוך עד היום, במשך שבע שנים הקדשתי את זמני הפנוי לעבודת חקירה בתכנית הלמודים ובתכניסי הוראה לאור הנסיון שרכשתי לי כמורה וכמפקח. ואלה הן העבודות שגמרתי או שעודני עוסק בהן:

חומר סוכן: א) אוצר מלות היסוד של הלשון העברית הספרותית, מחקר בעריכת תכנית למורים, הוצאת בית המדרש למורים העברי, "ירושלים תרצ"ה. ספר זה יצא זה עתה לאור.

ב) הוראת הכתיב, מה ללמד וכיצד, הוצאת מחלקת החינוך לכתב ישראל, תרצ"ה - ספר זה שחבר על ידי בשותפות עם מאגנרוביץ בימים הקדומים; כמו כן חוברו בידי שנינו בשותפות, על יסוד המחקר המסמך חברות כתיב לכתות ב'-ז', המסמכות עתה תחת מכש הדפוס בהוצאת "מסנות" תל-אביב.

חומר בלתי פונד: א) נמצא מצלי בכתובים, אולם בצורה שאינה כשרה עדין לדפוס - ספר על הנושא "הקע הסוציולוגי והפסיכולוגי של תכנית הלמודים"; ספר זה יצא לאור - אני מקוה - בסוף השנה.

ב) נמצא מצלי בכתובים חסר רב בדבר קביעת תכנית הלמודים ותכסיסי ההוראה בלמודים העבריים (עברית, תנ"ך, אגדה) ובלמודי החברה (היסטוריה, גיאוגרפיה, מולדת ותורת המזרחות) - "לימוד החומר הזה והכשרתו לדפוס ימשיך בודאי כמה שנים.

נספח 2: פרסומים מדעיים 1937-1939⁶⁷

Dr. Elieser Rieger
Scientific Publications

ד"ר אליעזר ריגר
רשימת פרסומיו

A. Books

א. ספרים:

1. תולדות הזמן החדש, ספר א', הוצאה שלישית, "דביר", תל-אביב, תרצ"ט
ספר ב', הוצאה שנייה, "דביר", תל-אביב, תרפ"ז
2. אוצר מלות היסוד של הלשון העברית השמושית, מחקר בעריכת
תכנית למורים, הוצאת בית המדרש למורים העברי, ירושלים, תרצ"ה
3. הוראת הכתיב: מה להורות וכיצד? "אמנות", תל-אביב, תרצ"ה (בשתוף עם
מ. ארנון)
4. ספר הכתיב לכתה ב' - י' ערוך בידי א. ריגר ומ. ארנון, "אמנות",
תל-אביב, תרצ"ה.
5. הרקע הסוציולוגי של החינוך העברי בא"י (ספר בן 500 עמוד, בדפוס)

B. Articles published in the years 1939-1937 בשנים

1. המטרה והתכנית בחינוך העברי בא"י, "בטאון", חוברות א, ב, שיקגו, תרצ"ז
2. פרשת החינוך בדו"ח הוועדה המלכותית, "הארץ", אוגוסט-ספטמבר 1937
3. לקראת בית ספר עברי סמלתי, "החינוך", חוברות א, ב, תל-אביב, תרצ"א
4. בעית בית הספר האחיד בא"י, הד-החינוך, גליונות 12-13, תרצ"ח
5. יסודות לחינוך חברתי, "שרשים", חוברת ב', תרצ"ט
6. בעיות של תקציב לחינוך, בית הספר התיכוני בא"י, בעריכת ח. י. לות,
הוצאת מאס, ירושלים, תרצ"ט.

נספח 3: פרסומים מדעיים ופעילות אקדמית 1939-1949

ד"ר א. ריגר

כירסומים מדעיים ופעולות אקדמיות

בתקופת ח"ש - חש"ט

א. ספרים

1. החנוך העברי בארץ-ישראל. בדרג ב': המסרה והתכנית: הוצאת דביר, ת"א, ח"ש, ע' 328

2. החנוך הטקסועי העברי בארץ ישראל (בהשתתפות סומחים טקסועיים), חברה להוצאת ספרים על יד האוניברסיטה העברית, תש"ה, ע' 214

ב. מאמרים (פרט למאמרים בעתונות היומית, השבועית וברדיו)

1. ההבנה העברית בכתב ובע"פ בדרגת החנוך התיכון בחור הדו"ח של הסימפוזיון על "הוראת ההבנה והספרות בנתי הספר התיכוניים", האוניברסיטה העברית, תש"ב.

2. הפצת התרבות העברית בתפוצות הדוברות אנגלית בחור הדו"ח של הסימפוזיון על "השכלת העם בארץ והחנוך העברי בתפוצות", האוניברסיטה העברית, תש"ד.

3. רבני פתיחה לספר "בית הספר והבן" לד"ר ס. ברכיהו, ירושלים, תש"ז.

4. בעיות החנוך העברי בתפוצות בחור הקונץ "החינוך העברי בתפוצות הגולה", חברה להוצאת ספרים ע"י האוניברסיטה העברית, ירושלים, תש"ח.

5. בעיות ההוראה של הערבית המדוברת בחור קובץ דינבורג, ירושלים, תש"ס.

6. Education and a Free Society in Palestine מאמר זה נדפס בטעם הועד המשותף לענייני הנוער על יד ההנהלה הציונית ברוב העתונות הציונית האנגלית יהודית, וכן (1941?) Jewish Education

7. The Impact of the State of Israel on Jewish Education in America, The Torch, publ. by the National Federation of Jewish Men's Clubs, Philadelphia, 1949. (מאמר זה הוא קטע מתוך שורת מאמרים-שלא נדפסו-על נושא זה)

8. Critical Problems of Education in Israel, publ. by the National Council of Jewish Women, New York, 1949.

9. The Revival of Hebrew (Educational Aspects), The Yearbook of Education, publ. in association with the University of London Institute of Education, 1949.

1. פעולות

1. השתתפתי ביזמה ובאירגון של 3 סמפוזיונים שנקראו מטעם האוניברסיטה, ואלה הם:
 - א) על הוראת ההבעה והספרות בבתי ספר תיכוניים,
 - ב) על החינוך הלפני-סקצועי והסקצועי בא"י,
 - ג) על השכלת העם בארץ והחינוך העברי בתפוצות.
2. הייתי אחד היוזמים והמארגנים של הכינוס העולמי לחינוך עברי בתפוצות בשנת תש"ז.
3. אני מטפס יו"ר האגודה העולמית לחינוך עברי בתפוצות הגולה (שנבחר מטעם הכינוס הנ"ל).
4. השתתפתי ביזמה ובארגון של שערי השתלמות סורים ושטשתי יו"ר הועדה המשותפת מטעם האוניברסיטה, מחלקת החינוך וסרכז הסתדרות הסורים.
5. הייתי פעיל בסו"ס עם ועדת סק-נייר מיסודה של הממשלה הפדוטורית, ובתוצאה פסו"ס זה הוצעו הצעות מרחיקות לכת לביסוסה של המחלקה לחינוך באוניברסיטה וגם הושגו אח"כ אמצעים כספיים לכך מהממשלה הפדוטורית.
6. נסלתי את היזמה בפיתוח עבודתו הפנימית של בית"ס התיכון בבית הכרם, בכסברת הלימודים הרגילה ומחוצה לה, ובפיתוח סגנות פדגוגיות חדשות. כן ארגנתי מערכת סטיפנדיות לתלמידים סוכרים בני עניים והשנתי את האמצעים הכספיים הדרושים.
7. מתוך שאיפה להרחיב את מערכת המוסדות הנסיוניים שעל יד המחלקה לחנוך סייעתי ברכישת גן הילדים וביה"ס היסודי "בית הילד"; שהועמד לרשות המחלקה לחינוך שלנו.
8. יזמתי את הקמת התחנה להורכה סקצועית על יד מרכז ברנדייס מיסודה של הדסה והשתתפתי בה עד כה כיו"ר הועד.
9. נסלתי את היזמה בידי כנבר סינויים יסודיים בחינוך לפני סקצועי בשלש השנים האחרונות של ביה"ס העממי, ואסנס נתחוללו רפורמות חשובות בשטח זה בתל-אביב, בחיפה ובירושלים.
10. בעת שהייתי באסריקה בשנה האחרונה - בחופשת השבתון - עסקתי בענינים אחדים: א) עזרתי ברכישת מועצת הנשים היהודיות שתקבל על עצמה את האחריות לתקציב הסח" לחינוך של אוניברסיטה; ב) השתתפתי כמרצה ראשי בועידת סחכנים (יהודיים ולא-יהודיים) שנקראה בניו-יורק מטעם מועצת הנשים הנ"ל; ג) סייעתי בניסוסו של האיגוד העולמי לחינוך עברי, בארצות הברית; ד) בקרתי במוסדות חינוך, סכל הדרגות - סבני ילדים ועד אוניברסיטאות, כללים ויהודיים; ה) התענינתי במיוחד בהוראת סועי החברה ואספתי חומר להוראת הסטוריה ישראלית, ו) הכנתי חומר לחקר הוראת לשונות זרות בכלל, והוראת עברית לסתחילים ולעולים בפרט.

נספח 4: פרסומים מדעיים 1950-1954⁶⁸

ספרים

Modern Hebrew, New York. Philosophical Library, 1953
Everyday Hebrew, Jerusalem, The Youth and Hechalutz
Department of the World Zionist Organization, 1954
תולדות הזמן החדש, מהדורה מתוקנת ומורכבת, חלק א', דביר,
תל אביב, תש"י.
תולדות הזמן החדש, מהדורה מתוקנת ומורכבת, חלק ב', דביר,
תל אביב, תשי"א.
תולדות ישראל בזמן החדש, מהדורה ראשונה, דביר, תל אביב,
תשי"ב.

מאמרים

דרכים אל המבטא העברי של ימינו, מגלות, תש"י, אייר עמ'
4-10, סיון עמ' 65-71.
מבצעים לשוניים בחוץ לארץ וב ישראל, מגלות, תשי"א, חשון,
עמ' 136-142.
חומר לימודי ואמצעים מתודולוגיים בהוראת לשון, מגלות,
תשי"א, שבט, עמ' 179-185.
עקרונות מתודולוגיים בהוראת לשון, מגלות, תשי"א, אב, עמ'
232-235.
הוראת העברית כלשון גלויות שניה, הציונות בשעה זו, קובץ
בהוצאת הסוכנות היהודית, תשי"א, עמ' 151-161.

יסודות של השיטה הירושלמית באחדות החומר וגיוונו, **מגלות**,
חוברת ז', תשי"ב, תשרי, עמ' 269-273.
לשינוי ערכים בהוראת הדקדוק העברי, **החינוך**, תשי"ב, תשרי,
עמ' 181-195.

Education in Israel, The Yearbook of Education, London,
1952, pp. 471-480

The Background and Problems of Education in Israel,
Jerusalem: Information Service of the State of Israel,
1952

הערות

- 1 הארכיון הציוני המרכזי (להלן אצ"מ) AK844.
- 2 אצ"מ AK845.
- 3 אצ"מ L2\135\2-374 – L2\135\2-375.
- 4 אצ"מ L2\135\2-382.
- 5 במקור כתוב "ד. הורוביץ", אך ייתכן שהכוונה היתה לשלמה הורוביץ.
ראו אצ"מ AK844, הקלטה של אלווין מרס מראיין את שלמה הורוביץ,
2 ביוני 1968. על התקופה, ראו גם הקלטה של מרס מראיין את שלום
שפיגל, 27 ביוני 1968.
- 6 לם, צבי, שיטת החינוך של השומר הצעיר – סיפור התהוותה, הוצאת
מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים, ויד יערי, מרכז תיעוד וחקר של
השומר הצעיר, גבעת חביבה, תשנ"ח. המדריך עצמו נמצא ביד יערי.
- 7 אצ"מ AK844, הקלטה של אלווין מרס מראיין את שלמה הורוביץ, 2
ביוני 1968.
- 8 ראו גם אצ"מ AK844, הקלטה של אלווין מרס מראיין את אלכסנדר עזר,
19 במאי 1968.
- 9 ידיעות – בשביל האורחים והתיירים הבאים לתערוכה וליריד של
תוצרת הארץ, הוצאת עיריית תל אביב, ניסן תרפ"ד.
- 10 אצ"מ KKL5\244\202, ריגר מוזכר כיוזם והמארגן של התנועה למען
תוצרת הארץ, במכתב מ־1924 מהמשרד הראשי של קק"ל להסתדרות
הציונית של ארצות הברית.
- 11 אצ"מ KKL5\746-45, במכתב מהלשכה הראשית של קק"ל אל מנהל
הגימנסיה העברית בתל אביב בבקשה לשחרר את ריגר לשנה, צוינה
"הצעתו של הד"ר ריגר" לצאת במשלחת לארצות הברית לעבודת
תעמולה.
- 12 כל ההערות לכתוב על משלחת הנוער מבוססות על אצ"מ KKL5\243 –
KKL5\249.

- 13 אצ"מ KKL5\246-123 – KKL5\246-128, מכתב מחברי משלחת הנוער למשרד הראשי של קק"ל בירושלים, 22 במרס 1925.
- 14 אצ"מ AK844, מכתב מאוסישקין לריגר, 19.6.1925.
- 15 אצ"מ AK844, מכתב מריגר לרבקה, 25.8.1925.
- 16 אצ"מ KKL5\746-19, מכתב מהלשכה הראשית של קק"ל לריגר (עותק ללא חתימה).
- 17 אצ"מ A206\125, מכתב גרנובסקי לברגר, 30.9.1925.
- 18 הנוער והארץ, יוצא לאור אחת לחודשיים, בעריכתו של אליעזר ריגר, חוברת א' – יוני-יולי 1926, עד חוברת ו' – אפריל-מאי 1927.
- 19 אצ"מ AK845. תת-פרק זה נלקח מזיכרונותיה של רבקה ריגר קפלן שהוקלטו על ידי הנכדה נאוה דה שליט בראיונות שניהלה עם סבתה ב-1971.
- 20 הד החינוך, גיליון י"א-י"ג, מרס-אפריל 1929, עמ' 185-186.
- 21 ראו לדוגמה אצ"מ J17\125, דו"ח על ביקורים בבתי ספר תיכוניים.
- 22 אצ"מ AK844, הקלטה של אלווין מרס מראיין את יוסף מיוחס, 22 במאי 1968.
- 23 יוסף בנטואיץ', "אליעזר ריגר ז"ל", הארץ, 6.7.1954.
- 24 ההרצאה שנתן בכנס נמצאת באצ"מ AK844.
- 25 אצ"מ AK844, הקלטה של ריאיון של אלווין מרס עם יוסף בנטואיץ', 22 במאי 1968.
- 26 ארכיון האוניברסיטה העברית (להלן אא"ע), ישיבת מועצת האוניברסיטה מ-12.10.1934, מתוך פרוטוקולים של ישיבות הסנט בתרצ"ה.
- 27 ההערות בסוגריים מרובעים על תקופת עבודתו של ריגר באוניברסיטה העברית מתבססות על חומר מאצ"מ AK844, ומאא"ע תיק 2275 (המחלקה לחינוך) לשנים הרלוונטיות.
- 28 אא"ע תיק 2275, 1935, "תעודת מורה".
- 29 לדוגמה, אצ"מ KKL5\245, דיווח מ-9.11.1943 של ריגר על מורים שעזבו ומורים שהתקבלו לעבודה, וביניהם מר יצחק נבון, מורה חדש לערבית.
- 30 להשפעתו של ריגר על התיכון ראו אצ"מ AK844: הקלטות של אלווין מרס מראיין את צבי אדר, ארנסט סימון, שמואל קנלר, מאיר שרירה ויוסף מיוחס, מאי 1968.
- 31 אצ"מ J1\7222, "האוטונומיה החינוכית שלנו" – נאום במושב השני של אספת הנבחרים הרביעית, ספטמבר 1944.

- 32 אצ"מ AK844, "קוים להוראת הערבית המדוברת", דפים מודפסים.
- 33 פרק ח', מרכז ההדרכה הווירטואלי של אתר תנועת "הצופים".
[https://www.zofim.org.il/pics/center/9\(1\).pdf](https://www.zofim.org.il/pics/center/9(1).pdf)
- 34 לפי יוסף מיוחס, ברקסון הקים את מחלקת הנוער ב-1935. אצ"מ AK844, הקלטה של אלווין מרס מראיין את יוסף מיוחס ב-22 במאי 1968.
- 35 אצ"מ א' J116236, ראו את נאומו של ריגר "הצופיות העברית בארץ ישראל" ששודר ברדיו ירושלים במוצ"ש, כ"ז בכסלו ת"ש (חנוכה, 8.12.1939).
- 36 ראו למשל אא"ע תיק III 2275, 1939: "חומר לסעיף 8, ישיבת הסנט 7.6.1939 ו"ישיבת הסנט 21.6.39"; מכתב מדושקין לפרנקל, י"א בתמוז תרצ"ט; מכתב מסנטור לרוז ג'קובס, 16.8.1939; אצ"מ AK844: מכתב מריגר לדושקין, ח' בתמוז תרצ"ט (25.6.1939).
- 37 אצ"מ AK844, מכתב מדושקין לזלמן שוקן, ב' באלול תרצ"ט (17.8.1939).
- 38 מכתב מדושקין לריגר, ג' באלול תרצ"ט (18.8.1939), שם.
- 39 אא"ע תיק 2275, מכתב מפרנקל לדושקין, כ"ה בתשרי ת"ש (8.1.1939).
- 40 ראו גם אצ"מ AK844: "כמות ואיכות בהכשרת מורים", דפים מודפסים.
- 41 אא"ע תיק אליעזר ריגר. קטע מתוך פרוטוקול הסנט, ישיבה ה' מיום 15.2.1950, ומכתב מפוזננסקי לדושקין, 11.4.1954.
- 42 ראו אצ"מ AK844 לחומר מהביקור בדרום אפריקה, הכולל מכתבים, קטעי עיתונות, טקסט לשירור ברדיו, וארבעה נאומים שריגר נתן: "The Diaspora and the Hebrew University", "Pioneering on Mount Scopus", "Some Intimate Glimpses of Life on Mount Scopus", "The Hebrew University and the Future of the Jewish People"
- 43 לזכרו של פרופ' אליעזר ריגר ז"ל, הוצאת ספרים מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1954, עמ' 16.
- 44 יוסף בנטואיץ', "אליעזר ריגר ז"ל", הארץ, 6.7.1954.
- 45 רחל אלכוביץ-דרור, להעפיל עם ראש ההר ולדרדר אותו בחזרה: ראשית ההיסטוריוגרפיה של החינוך בישראל (תשנ"ט), עיונים בתקומת ישראל, 9, עמ' 1-36.
- 46 יוסף בנטואיץ', "אליעזר ריגר ז"ל", הארץ, 6.7.1954.
- 47 אצ"מ AK844, הקלטה של אלווין מרס מראיין את ישראל מהלמן, 16 ביוני 1968. ראו גם הקלטה של ריאיון של אלווין מרס עם יהודית עינת, 27 במאי 1968.

- 48 הרמתי, שלמה, השוחים נגד הזרם – שבעה מחדשים בחינוך העברי (1892–1954) שחידושיהם היעילים נדחו ונשכחו, הוצאת ירון גולן, 2008.
- 49 אצ"מ J1\7222, פרוטוקולים של ישיבות א'-ג' של אספת הנבחרים הרביעית של הוועד הלאומי.
- 50 ארכיון המדינה, תיק סטנוגרמות ממשלה משנת 1951, פרוטוקול ישיבה ז/התשיב של הממשלה – ה' בחשוון התשי"ב, 4.11.51, עמ' 52–53.
- 51 פרוטוקול ישיבה ח/התשיב של הממשלה – י"ב בחשוון התשי"ב, 11.11.51, עמ' 5–6, שם.
- 52 אליעזר ריגר, "לקראת בית-ספר עברי ממלכתי", החינוך, חוברות א', ב', תרצ"ח-1938.
- 53 Alexander Dushkin, "A great educator...the story of Dr. Eliezer Rieger", *Council Woman*, National Council of Jewish Women, 1954, pp. 4–5
- 54 אא"ע תיק אליעזר ריגר, מכתב מדושקין לב. מזר (נשיא ורקטור האוניברסיטה העברית), 8.4.1954.
- 55 אצ"מ AK844, הקלטה של ריאיון של אלווין מרס עם רות סטנר, 20 במאי 1968. ראו גם: רות סטנר, דיני חינוך: חיקוקים, פרשנות ופסיקה, דפוס איגרא, ירושלים, תשכ"ו-1966.
- 56 אצ"מ AK844, הקלטה של ריאיון של אלווין מרס עם אבנר ישראלי, 23 במאי 1968.
- 57 יוסף בנטואיץ', "אליעזר ריגר ז"ל", הארץ, 6.7.1954.
- 58 אצ"מ AK844, הקלטה של ריאיון של אלווין מרס עם יוסף בנטואיץ', 22 במאי 1968.
- 59 אצ"מ AK844, הקלטה של ריאיון של אלווין מרס עם רות סטנר, שם.
- 60 אצ"מ AK844, הקלטה של ריאיון של אלווין מרס עם יוסף בנטואיץ', שם.
- 61 אצ"מ AK844, הקלטה של ריאיון של אלווין מרס עם אבנר ישראלי, שם.
- 62 אצ"מ AK844, הקלטה של ריאיון של אלווין מרס עם רות סטנר, שם.
- 63 אא"ע תיק אליעזר ריגר, פרוטוקול ועדת הקבע של הוועד הפועל מס' 94.
- 64 Alvin Mars, "A Pioneer in Jewish Education: Eliezer Rieger, 1896–

1954", PhD thesis, Dropsie University of Hebrew and Cognate Learning, Philadelphia, 1970

65 לזכרו של פרופ' אליעזר ריגר ז"ל, שם, עמ' 11-12.

66 אא"ע תיק אליעזר ריגר.

67 שם.

68 מבוסס על הספר רשימת הפרסומים המדעיים של העובדים האקדמיים

תש"ו-תשי"ב, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשי"ג.